

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
Завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » лютого 2023 року

УДК 316.47-055.71

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ МІЖ СИБЛІНГАМИ

З ВЕЛИКОЮ РІЗНИЦЕЮ У ВІЦІ

Кваліфікаційна робота магістра
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 667МЗ групи
Кміт Анастасія Юрїївна

Науковий керівник:

к.психол.н., доцент
Астремська Ірина Володимирівна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ.....	7
1.1 Основні поняття та визначення сиблінгу.....	7
1.2 Соціально-психологічні особливості сиблінгів.....	12
1.3 Вплив характеристик сиблінгової взаємодії на психосоціальний розвиток дітей.....	19
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ.....	28
2.1 Організація та методи дослідження.....	28
2.2 Результати вивчення взаємостосунків сиблінгів.....	31
Висновки до другого розділу.....	41
РОЗДІЛ 3 КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ.....	43
3.1 Обґрунтування та зміст психологічної програми удосконалення взаємостосунків сиблінгів.....	43
3.2 Аналіз результатів дослідження.....	61
3.3 Методичні рекомендації для психологів щодо покращення взаємостосунків сиблінгів.....	73
Висновки до третього розділу.....	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я – найважливіший осередок суспільства, що виступає моделлю конкретного історичного періоду та відображає моральні і духовні суперечності його розвитку. У сім'ї відображаються та переплітаються найрізноманітніші суспільні відносини психологічні, моральні, естетичні, духовно-ідеологічні, правові тощо. Накопичуючи у собі суспільні процеси, сім'я зберігає, накопичує і передає новим поколінням свої навички, духовну культуру, стандарти соціальної поведінки. Суспільна цінність та вартість сім'ї зумовлена її виробництвом і відтворенням безпосереднього життя, виховання дітей, формуванням їх індивідуальної свідомості. У ній формується характер людини, її моральні, ідейні й культурні цінності.

Важливість особливостей та рушійних сил становлення гармонійної, психологічно здорової, адаптованої, зрілої особистості була і залишається центральною в психології розвитку. Вплив сімейного оточення, взаємодії між членами сім'ї є однією з найбільш важливих умов психосоціального розвитку особистості.

Французький психотерапевт М. Руфо досліджуючи особливості взаємин між сиблінгами, писав: «спільнота братів і сестер – це суспільство в мініатюрі: як і справжнє суспільство, воно потребує правил, які не дозволяли б пристрастям брати верх над розумом». Перші дослідження сиблінгових стосунків були переважно зосереджені на описі чинників порядку народження, розміру сім'ї, інтервалу народження між сиблінгами. У закордонній психології одним з основних напрямків досліджень є вивчення особливостей розвитку особистості в залежності від порядку її народження в сім'ї. Основу такого підходу заклали З. Фройд і А. Адлер.

З. Фройд першим відзначив: «позиція дитини серед її сестер і братів має особливе значення для всього подальшого життя. Ця позиція визначається

кількістю дітей в сім'ї, їх статтю і проміжками між їх народженням. Чим ближче вік дітей, тим більший вплив вони спричиняють один на одного в процесі свого розвитку.

Існують численні напрацювання вітчизняних та зарубіжних психологів, що підтверджують наявність впливу взаємин між членами сім'ї, між батьками та дітьми, між рідними братами та сестрами на особистісний розвиток дитини (М. Руфо, З. Фройд, А.Адлер, М.І.Алексєєва, В. Томан, Крайг Г., Г. Хоментаскас, Ложкін Г.В., К. Юнг, А. Томас і С. Чесс, Крупник Г.А., Черткова Ю.Д., Калєнова Н.В., Луценко О.Л., Т.С. Плахіна, Е. Шєнбека, А.І. Вишняков, Н.В. Кіреєва та ін.). Задоволення чи не задоволення основних потреб дитини, психоемоційний клімат у сім'ї, особистісне здоров'я батьків, особливості виховних стилів, – все це сприяє створенню певного контексту розвитку особистості, зміни його темпу, скерування змін розвитку у певному руслі.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити особливості взаємостосунків сиблінгів з великою різницею у віці.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**:

- 1) на основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, визначити основні поняття та визначення сиблінгу;
- 2) визначити соціально-психологічні особливості сиблінгів;
- 3) з'ясувати вплив характеристик сиблінгової взаємодії на психосоціальний розвиток дітей;
- 4) проаналізувати результати дослідження взаємостосунків сиблінгів;
- 5) розробити та апробувати програму психологічного удосконалення взаємостосунків сиблінгів;
- 6) скласти методичні рекомендації для психологів щодо покращення взаємостосунків сиблінгів.

Об'єкт дослідження – взаємостосунки сиблінгів.

Предмет дослідження – особливості взаємостосунків сиблінгів з великою різницею у віці.

Методи дослідження. У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані теоретичні методи: системно-структурний метод; метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та узагальнення даних; емпіричні методи: метод наукового спостереження; метод психодіагностичного обстеження; методи психологічної корекції; метод констатувального та формувального експерименту; метод аналізу продуктів діяльності.

Для досягнення цілей дослідження використовувалися такі методики:

1) Методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової);

2) Методика діагностики сиблінгового спілкування. Запропонована методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська) (модифікація М.В. Кравцова);

3) Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (Марківська І.М.);

4) Проективна методика «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана).

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась з старшими школярами 11 «А» класу миколаївської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 57 ім. Т. Г. Шевченка в місті Миколаїв. У експерименті взяли участь 15 дітей, вік яких становить 16-17 років, з них: 10 хлопчиків та 5 дівчаток.

Теоретична значущість отриманих результатів полягає в розробці й впровадженні корекційної програми для удосконалення взаємостосунків сиблінгів.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути впроваджені у практиці психологічного консультування та психокорекційної роботи в загальноосвітніх школах.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження доповідалися та обговорювалися на V Міжнародній науково-практичній конференції «*Progressive research in the modern world*», (Бостон, 01.02-3.02.2023 р.).

Публікації. Кміт А.Ю. Особливості взаємостосунків сиблінгвів. *Габітус*, Одеса. № 44. 2022.

Астремська І.В., Кміт А.Ю. Методи покращення стосунків сиблінгвів в практичній діяльності психолога. *Progressive research in the modern world: збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції*, (Бостон, 01-3.02.2023 р.). Бостон (США), 2023. С. 15-17.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладено на 87 сторінках комп'ютерного набору, загальний обсяг роботи 129 сторінок, містить 13 таблиць і 14 рисунків. Список використаних джерел включає 64 найменування українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ

1.1 Основні поняття та визначення сиблінгу

У сучасних соціальних умовах перетворень, які впливають на сімейну стабільність, особливо актуальною є проблема формування особистості в сім'ї, яка зазнає значних психоемоційних труднощів, потрапляє в екстремальні умови існування.

Одним із шматочків головоломки, з яких складається індивідуальність і частка людини, є його «становище» у батьківській сім'ї, тобто наявність чи відсутність братів і сестер (сиблінги) та порядок їх народження.

Порядок народження – це не теорія копіювання, яка говорить, що всі первістки поводитимуться саме так, а не інакше. Все, що може зробити порядок народження, це дати ключі до розуміння певних особливостей поведінки та особистості людини, дати відповіді на багато нагальних питань.

Варіації, такі як час народження дитини або стать, додають суб'єктивного характеру порядку народження. Додаткові модифікації, такі як цінності, прищеплені дитині її батьками, які самі мають свій власний порядок народження, також вступають у гру. У будь якій сім'ї порядок народження людини матиме величезний вплив на те, ким ця людина стане в майбутньому.

Послідовник Фрейда Альфред Адлер [2, с. 87-89] вперше визначив «впорядковані позиції» єдина – дитина, старша в сім'ї, середня дитина, молодша з двох дітей, молодша з трьох або більше дітей – і заявив, що відповідно до них люди відрізняються за характером.

Згідно з Адлером, порядок народження є основним фактором, що визначає спосіб життя. Він стверджував, що якщо діти мають одних і тих же

батьків і ростуть приблизно в однакових умовах, вони все одно не мають однакового соціального середовища.

Отже, при народженні в одній сім'ї двох і більше дітей, такі діти називаються «сиблінги».

Деякі вчені, сиблінгів ще називають суродженцями. Так, Т.С. Плахіна [34, с. 183] визначає, що суродженець – це одноюрідні брат або сестра (найближча спорідненість). У вужчому сенсі – діти, що мають спільних батьків. Суродженець жіночої статі – це сестра, чоловічої – брат. У більшості суспільств у всьому світі брати і сестри, як правило, зростають разом, що сприяє розвитку сильних емоційних зв'язків, таких, як любов, ворожість тощо. Такі зв'язки часто обумовлені в першу чергу порядком народження, вихованням, а потім рисами характеру та особистим досвідом суродженця поза родиною.

Також існує позиція щодо ступенів поділу (видів) сиблінгів. Dr. Aaron Shafer [55] визначає такі види сиблінгів:

- повні рідні сиблінги (рідні брати чи сестри) мають однакових біологічних батьків та 50 % ідентичного геному з відмінного поміж людей.

- напівсиблінги мають лише одного спільного із батьків та споріднені на 25 %. Нерідний вихователь жіночої статі – це мачуха, чоловічої – вітчим. Міжособистісні стосунки між напівбратами та напівсестрами дуже варіюють: від дуже близьких до цілковито відчужених.

- зведені сиблінги – це діти від колишніх шлюбів батьків. Вони не споріднені кровно.

- за приймами – діти, що виростають разом в одній прийомній родині: годіванці родини або біологічні діти опікуна.

- за всиновленням (удочерінням) – діти, не споріднені за кров'ю, яких всиновили (вдочерили), та які вважають одне одного своїми сиблінгами.

Сиблінги на 3/4 мають одного спільного батька, тоді коли неспільні родичі споріднені між собою. Це включає випадки братів і сестер чи батьків і

дітей. Такі діти мають більше спільного за півбратів, але менше за повних рідних сиблінгів. Існує два генетичні сценарії для спорідненості на 3/4:

Горизонтальний. У цьому випадку сиблінги мають спільного батька чи мати, при чому різні батьки – це рідні або двоюрідні сестри чи брати. Тобто вони водночас є і кузени. У випадку, якщо неспільні родичі ідентичні близнюки, то співродженці – кузени можуть мати таку ж спорідненість як і повні брат або сестра.

Вертикальний. У такому разі неспільні батьки – батько та син або мати й дочка.

Свояки – родичі партнера в подружжі. Жіночого роду – своякinya – братова дружина, сестра жінки чи чоловіка, жінка брата чоловіка чи дружини. Чоловічого роду – свояк — сестрин чоловік, жінчин брат, чоловік жінчиної або чоловікової сестри.

Існує твердження, що засновниками поняття «сиблінги» є Френсіс Гальтон і Альфред Адлер в ХІХ столітті.

Ф. Гальтон у своїй праці «Англійські люди науки: їхня природа і виховання» зазначив, що більша частина видатних людей, які отримали Нобелівську премію, є першими дітьми в сім'ях. Це дозволило йому припустити, що:

- первістки мають більший доступ до фінансів батьків і частіше продовжують освіту;
- вони несуть більшу відповідальність, ніж молодші брати і сестри, і грають в сім'ї роль помічників і товаришів для батьків;
- перворожені діти отримують більше уваги і турботи.

Натомість А. Адлер згідно своєї теорії «порядку народження» навів наступні висновки щодо сиблінгів:

- старші діти в сім'ї отримують владу і лідерство, вони люблять дотримуватися порядку, традицій, намагаються виправдати очікування батьків і досягти нових результатів, щоб не втратити своє становище;

- середні діти відчувають себе ізгоями, бо їм не дістається тих же переваг, що і першим, але й уваги теж недоотримують. Щоб якимось виділитися серед братів і сестер, їм доводиться прокладати свій нелегкий шлях, який часто відрізняється від прийнятих норм і правил, адже з родини їх все одно вже ніби «витіснили»;

- до молодших дітей не пред'являються такі високі вимоги як до старших, вони сприймаються як менш здібні. Батьки намагаються приділити їм більше уваги і піддаються на всі їхні вмовляння. [4, с. 136].

На сьогоднішній день занадто багато недоліків і суперечностей мають ці теорії в дослідженнях дітей в порядку їх народження. Результати є неоднозначні. Порядок народження не має генетичної основи, головну роль у вихованні відводить дитині родина. Без контексту говорити про психологічні особливості дітей вкрай важко.

Для визначення сиблінгового становища необхідно враховувати як мінімум: розмір сім'ї, різницю у віці між дітьми, співвідношення братів і сестер, расу, темперамент, методи виховання тощо. Одні дослідження показують, що IQ первістків набагато вище, ніж у молодших дітей, інші це спростовують. Таким чином, неможливо узагальнити характерні ознаки щодо порядку народження дітей та застосувати їх універсально для кожної сім'ї.

Слід зазначити, що психологічні особливості певних однорідних позицій представляють інтерес як фахівців і батьків. Відносини між братом і сестрою завжди емоційно насичені являють собою своєрідну модель поведінкових реакцій людини в різноманітності життєві ситуації. Зазвичай вони тривають довше, ніж батьківсько-дитячі відносини, мають надзвичайний вплив як на соціалізацію, формування характеру і поведінки кожного з дітей у ранньому віці, а також за вибором шлюбного партнера, специфіку професійного зростання та ставлення до власних дітей у дорослому віці [5, с. 55].

Цікавою є думка Е. Шенбека щодо функціональних, а не фактичних позицій братів та сестер. Так, за такого підходу дитина повинна вважатися

функціонально єдиною, якщо вона дійсно є першою і водночас останньою для її батьків, але і у випадку, якщо її родичі або зведені старші брати та сестри або молодші за неї на сім і більше років старші. Функціонально єдина дитина також вважається, якщо один із її братів і сестер помре рано чи серйозно занедужає.

Крім того, виділяють функціональних близнюків – дітей з різницею у віці менше двох років. Можна також виділити позиції «функціонально старшого» і «функціонально молодшого», коли ці діти насправді не старші або молодші, але виконують ролі, які беруть їхні брати чи сестри, роблячи їх «усуненого старшого чи молодшого» [50, с. 16].

Згідно з еволюційним підходом Ф. Салоуея, борючись за батьківську увагу, діти займають певні ступені в сім'ї, що розвивають якості, які погано розвинені або не розвинені в їх сиблінгів [54].

Дослідники А. І. Вишняков та Н. В. Кіреєва вказують, що чим менше вікова різниця між сиблінгами, тим більше інтересів їх поєднує і тим частіше вони взаємодіють. У той же час між ними частіше виникають конфлікти через найменші причини. І навпаки, що більше різниця у віці сиблінгів, то менше вони конфліктують, проте спільних інтересів не мають. Якщо ж між сиблінгами зі значною різницею все ж таки виникає конфлікт, то причина для нього серйозніша [11].

В свою чергу У. Тоумен вважав, що сиблінги вчать один одного тому, як здійснювати взаємини з однолітками. Згідно з У. Тоуменом, сиблінгове ставлення характеризується кількістю дітей у сім'ї, їх статтю, черговістю народження та інтервалом між таким народженням [48].

Рудольф Дрейкурс стверджував, що риси особистості й характеру розвиваються завдяки конкуренції в сім'ї між братами та сестрами. Конкуруючі сторони спостерігають одна за одною, щоб зрозуміти ті способи і прийоми, за допомогою яких опонент досягає успіху або зазнає невдачі. Там, де один із дітей досягає успіху, інший, особливо наступний за віком, може

поступитись; там де один проявляє слабкість і невдачі, інший, навпаки, може досягти успіху [13].

Вальтер Томан вважав, що стать самого сиблінга, наявність у нього старшого чи молодшого сиблінга чоловічої чи жіночої статі впливає на його статеву ідентифікацію, ставлення до протилежної статі та стосунки з батьками. Потім Томан дійшов висновку, що сиблінгові відносини впливають і на те, як будуть складатися подружні стосунки, і яким буде ризик розлучення. Томан писав, що люди, у яких не було старших сиблінгів, переживають особливий конфлікт при взаємодії з людьми старшими за віком. Ті, хто не мав сиблінга протилежної статі, переживають конфлікт при взаємодії з особами протилежної статі. У найгіршому варіанті можливе поєднання обох типів конфліктів [57].

Отже, встановлено, що сиблінг – термін, що використовується в етнології, соціальній антропології та інших науках, під яким маються на увазі діти одних і тих самих батьків (родичі другого ступеня кривної спорідненості). Цей термін використовується, серед іншого, щоб не вказувати стать братів і сестер людини.

Розрізняють повнорідних братів і сестер, які мають спільну матір і батька, і неповних братів і сестер, які мають лише одного спільного із батьків. Серед некровних сиблінгів по черзі виділяють одноутробних сиблінгів, що мають спільну матір, та кровноспоріднених сиблінгів, що мають спільного батька. Термін «напівсиблінг» іноді використовується для позначення зведених братів та сестер.

1.2 Соціально-психологічні особливості сиблінгів

Цілісна система сімейних взаємин включає взаємини братів і сестер (сиблінгів) – одні з найбільш тривалих і значущих зв'язків в житті людини. З одного боку, сиблінги – близькі родичі: вони складають окрему підсистему сім'ї, мають спільних батьків, подібні матеріальні умови життя і виховання,

загальні сімейні цінності і традиції, повсякденне тривале спілкування, численні емоційні та практичні зв'язки між собою. З іншого боку, це відносини дитини з іншими дітьми. Їх своєрідність полягає в тому, що у самої дитини не має можливості вибирати, чи буде у нього сиблінг, якої статі, скільки уваги будуть приділяти йому батьки.

Зауважимо, що тема сиблінгів, не зважаючи на дуже великий інтерес до неї в повсякденному житті, в науковій психології вивчена не досить достатньо.

Відносини між братом і сестрою формуються, починаючи з реакції на народження брата або сестри, яка має певну динаміку, і ці відносини розвиваються у взаємозалежності зі стилем виховання.

На думку О.Л. Луценко [26, с. 71-72] власний негативний досвід поганих стосунків із сиблінгом (ами) у дитинстві викликає у дорослих жіночої статі, тобто матерів більш обережне ставлення до дітей з метою запобігання таких проблем у наступному поколінні родини. Зокрема, такі матері обирають стратегії виховання дітей, які включають менш диференційоване ставлення до братів і сестер, зменшення використання авторитарних стратегій і більше покладання на методи перенаправлення, а не покарання. Патерни взаємодії між братами та сестрами передаються на два покоління вперед, а також ці патерни в одному поколінні впливають на стосунки між батьками та дітьми в наступному поколінні.

Важливим, є те, що слід простежувати особливості стосунків сиблінгів на різних етапах онтогенезу – у дитинстві, у підлітковому віці, під час ранньої, середньої та пізньої дорослості. Відомо, що на стадії дитинства для сиблінгів характерна залежність їх стосунків від порядку народження, статі різниці у віці. А саме, первістки 7–8-річного віку частіше хвалять і навчають братів і сестер, тоді як другонароджені демонструють більш легковажну поведінку та самознецінення. Діти 7–8 років є більш агресивними з близькими за віком братами/сестрами та демонструють більше позитивної поведінки та прихильності до сиблінгів з більшою різницею у віці. Дівчата частіше хвалять і навчають своїх братів та сестер, тоді як хлопці частіше поводяться

нейтрально. Обман, агресія та домінування є більш характерними для поведінки 7–8-річних дітей із одностатевим братом або сестрою, ніж із сиблінгами протилежної статі.

У підлітковому віці брати і сестри можуть підтримувати один одного і проявляти жорстоке суперництво і взаємну агресія. Підтримуючі стосунки між братами і сестрами пов'язані з розвитком їхньої психосоціальної компетентності. У дитинстві, як правило, старші брати і сестри займають панівне становище у відносинах зі своїми молодшими братами і сестрами, але ці стосунки стають більш рівноправними в підлітковому віці. Однак лише сиблінги з тісними стосунками повідомляють про зниження домінування. Тобто братів і сестер з тісними інтенсивними стосунками можуть не стати більш рівноправними у підлітковому віці.

В свою чергу Ю.Д.Черткова, Н.В. Каленова [49] у своєму дослідженні взаємин між сиблінгами, виокремлюють три основні напрямки:

- перший – пов'язаний з описом розвитку сім'ї дітей з різним порядком народження і включає роботи, що проводяться в психології розвитку, психології сім'ї, корекційної педагогіки та психології і психотерапії.

- другий – дослідження ведуться в диференціальній психології і психогенетиці, з'явився на початку 80-х років і пов'язаний з описом внутрішньо-сімейних відмінностей і дослідженням їхньої природи.

- третій – диференційно-психологічний. Найбільш визначними роботами є дослідження індивідуально-психологічних особливостей (насамперед, інтелекту) залежно від порядку народження, інтервалів між народженням і кількості дітей в сім'ї.

На думку Г.А. Крупник [23, с. 236] важливим аспектом у вивченні дитячих відносин є проблема ранньої взаємодії між сиблінгами, оскільки вона може віддзеркалюватися на подальшій поведінці дитини. Такої думки дотримується і Д. Данн зазначивши, що близькі, теплі відносини сприяють розвитку бажаних рис і засвоєнню очікуваних форм поведінки, включаючи рольову поведінку, навички спілкування, соціальну сенситивність, схильність

до співпраці і розуміння соціальних норм і ролей. Адже психічний розвиток дитини не в останню чергу залежить від того, чи є у неї брати і сестри. Саме відносини з сиблінгом здебільшого визначають характер соціальної адаптації дитини [56].

У своїх дослідженнях Р. Дрейкус стверджував, що риси особистості й характеру розвиваються завдяки конкуренції в сім'ї між братами і сестрами. Конкуруючі сторони спостерігають одна за одною, щоб збагнути ті способи і вміння, завдяки яким опонент досягає успіху або зазнає невдачі [1].

Г. Хоментаскас у своїх дослідженнях робив спроби охарактеризувати стосунки дітей у сімейних відносинах та виникнення між ними мотиву суперництва. Він наголошував увагу, що дитячі стосунки мають барвисту прив'язаність та любов, але і є місце конкуренції та заздрості [47].

Провідні науковці дотримуються думки, що рідні брати та сестри чинять значний вплив на життєве самовизначення особистості. Зокрема, переконливим є те, що на розвиток дитини з появою інших дітей у сім'ї зменшується вплив батьків та зростає вплив сиблінгів [20].

Відомі психологи оцінюють вплив статусу сиблінга на розвиток особистості кожної дитини дещо підозріло, ніж попередні покоління психологів. Так, наприклад, Г. Крайг зазначає, що майже не має таких індивідуальних особливостей, які залежали б тільки від порядку народження. В свою чергу, Т. Бауер говорить, що певна частина особистого досвіду пов'язана саме з порядком народження, тоді як друга його частка зв'язується з хворобою, переміною фінансового становища родини, принаймні у стосунках з ровесниками у шкільному середовищі, не має ніякого відношення до порядку народження.

У наукових роботах Т. Лі та Д. Манчінні було встановлено, що до контактів між дорослими сиблінгами часто спонукає не тільки емоційна, але і територіальна близькість братів і сестер. На емоційну близькість між сиблінгами впливає міра генетичної спорідненості, вказують Л. Уайт і А. Ріедман [6].

Одним із перших повномасштабних вивчень сиблінгів з метою виявлення впливу на якість сиблінгових відносин таких показників, як стать, різниця у віці і порядок народження, стала наукова робота Х. Кох. У рамках даного дослідження було проведено інтерв'ю-опитування з дітьми вікової категорії 5-6 років. Х. Кох аналізувала, як емоційні, соціальні установки дітей, їхні звички, установки стосовно дорослих, вибір товаришів по ігровим вподобанням з характеристиками їхніх сиблінгів [16].

Також серед провідних вчених мали місце дискусії про оптимальну різницю у віці між сиблінгами для їхнього максимального сприятливого розвитку. М. Кузьміна вважала оптимальною різницю в 3-4 роки. Вона зазначає, що у цей період відбувається суттєва перебудова дитячої свідомості, з'являється тенденція до самостійності. Дитина починає демонструвати прагнення до чогось нового, наприклад, наділення її обов'язками, відповідальністю, відчуттям бажання все робити самостійно, тому догляд і турбота про молодшого брата чи сестру принесе їй позитивні відчуття [35, с. 231].

М. Руфо, посилаючись на психоаналітичний підхід, звертає увагу на оптимальну різницю у віці саме 6-7 років. Науковець вважає, що та організація особистості, яку приносить з собою період едіпового комплексу, дає змогу дитині більш надійно ідентифікувати себе з роллю родича. Крім цього, у дитини 6-7 років був час утворити власні, тільки їй приналежні дитячі спогади про сім'ю й отримати позитивні емоції від свого стану одноосібної дитини, тобто увага батьків тільки для неї однієї; це також вік придбання друзів поза родиною [44, с. 58].

В одних із перших сиблінгових дослідженнях увага науковців була зосереджена на різниці у віці між дітьми і їх порядку народження. Але такі вчені, як Стокер, Данн і Пломін, у своєму вивченні факторів, що впливають на якість сиблінгових відносин, дійшли висновку, що найменший вплив на характер сиблінгових взаємин надають такі параметри, як сімейна структура і

сімейна позиція сиблінгів. А. Томас і С. Чесс виявили, що саме темперамент дитини визначає рівень стресу у разі народження сестри чи брата [51].

І. Дідук розглядала психологічні особливості психосоціального розвитку особистості у контексті сиблінгової взаємодії. У своєму дослідженні вона виділила п'ять типів взаємодії: конкуренцію, пристосування, компроміс, ігнорування та співпрацю. У результаті було з'ясовано, що з системою взаємин дітей у родині пов'язаний ступінь досягнення дитиною семирічного віку психологічної зрілості, необхідної для шкільної адаптації [14, с. 8].

Згідно дослідження М. Миколайчук, яке проводилося на підставі детермінанту розвитку особистості у контексті взаємодії з неповносправним сиблінгом, а саме: вивчення самооцінки, складників психоемоційної сфери, рис характеру, психосоціальної адаптації сиблінгів дітей з психофізичними вадами, сиблінги переживають значні емоційні та соціальні труднощі. На основі отриманих даних було розроблено психокорекційну програму з метою гармонізації сфери самосприйняття сиблінгів неповносправних дітей, збільшення їхніх ресурсів, налагодження стосунків з братом чи сестрою, які мають вади розвитку [27, с. 109].

За порядком народження проводила дослідження Ю. Черткова, а саме аналізувала наявні у суспільстві уявлення про психологічні особливості таких дітей. Респондентами були старшокласники та студенти, які здійснювали порівняння старших і молодших дітей. Результатом стало те, що старші діти володіють більш когнітивними здібностями, висока ступінь відповідальності і самостійність. Від молодших дітей очікують вищий соціальний інтелект, творчі здібності й емоційність. Батьки, на думку дітей які приймали участь у дослідженні, проявляють значну демонстрацію своїх почуттів щодо молодших дітей [49].

Ще одні науковці здійснювали дослідження щодо взаємин дітей із власними братами та сестрам, а також із однолітками, при цьому аудиторія дітей була підібрана як з багатодітних сімей, так і сімей у яких є лише одна

дитина. Учасниками були діти дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку. Аналіз полягав у вивченні впливу факторів віку, статі, розміру сім'ї та порядку народження, взаємозв'язки між показниками дитячих відносин і деякими емоційно-особистісними характеристиками [7].

Особливості відносин у сиблінгових парах досліджувала І. Козлова. Для свого дослідження вона вибрала повні сім'ї, які виховують дітей підліткового віку. За результатами дослідження встановлено, що старші діти порівняно з молодшими більш є схильними до конфлікту, домінуючої поведінки щодо своїх рідних братів та сестер. Антагонізм у сиблінговій парі пов'язаний з низьким рівнем батьківського прийняття і емоційної близькості з дітьми [20].

Взаємодію дорослих сиблінгів досліджувала О. Алмазова. В своєму емпіричному дослідженні вона обрала саме дорослих людей, у яких є хоча б один сиблінг. За результатами дослідження було виділено й охарактеризовано чотири типи взаємовідносин:

- близькі та неконфліктні;
- близькі та середньо конфліктні;
- байдужі;
- дискантні та конфліктно-конкуруючі.

Отже, встановлено, що за близьких та теплих дитячих взаємин брат або сестра, як правило сприймається більш позитивно, ніж у разі конфліктних, ворожнечих відносин. Було здійснено порівняння сиблінгових відносин із дружніми, результат показав, що образ друга зазвичай викликав більш позитивні емоції, ніж образ сиблінга. При цьому більша половина учасників вважала, що вони більше схожі на свого сиблінга, ніж на друга [6, с. 104].

1.3 Вплив характеристик сиблінгової взаємодії на психосоціальний розвиток дітей

У сучасних умовах та суспільних перетворень, що впливають на порушення сімейної стабільності, особливо актуальною постає проблема становлення особистості в сім'ї, що переживає значні психоемоційні труднощі, потрапляє в екстремальні умови.

Одним з найбільш впливовіших факторів на психологічний розвиток дітей є сім'я. Розглядаючи сім'ю як почуттєво-поведінковий комплекс, дослідники звертають увагу на те, що особистість дитини формується під дією її функціональної позиції у родині. Так, наприклад, Ю.О. Святенко наводить таке поняття, як «функційний старший брат» – коли старша дитина не справляється з цією роллю, і її бере на себе молодша. Схожа сиблінгова позиція призводить до схожих особистісних рис. Як правило, для старших властиве прагнення до лідерства, а для молодших – наслідування старшого брата чи сестри [45, с. 131].

М. Боуен зазначає, якщо подружжя – психологічно зрілі люди, то сиблінгова позиція не важлива для формування психіки дитини. Діти з багатодітних сімей емоційно більш стабільні, адже ще з раннього віку привчаються брати на себе певну роль у сімейній групі. При цьому дитина не вільна у виборі ролі, оскільки приходить у вже сформовану жорстку сімейну ієрархію.

М. Хейл наголошує, що важливу роль у сиблінгових стосунках грають батьківські вимоги і очікування.

Наприклад, дослідники називають розповсюдженими очікування від молодшої дитини того, що вона компенсує собою так звані недоліки старшої дитини, матиме зразково-показову поведінку на відміну від старшої, яка не виправдала сподівань батьків. При цьому відмінності у батьківському ставленні більше впливають на характер подружніх відносин сиблінгів у майбутньому та визначають ризик розлучення. Ті, в кого не було сиблінга

протилежної статі, мають конфліктні стосунки з протилежною статтю; чим більше сиблінгів має суб'єкт, тим більша вірогідність, що він не обмежиться одним шлюбом. Оскільки батьки ніколи повністю не задовольняють потреби одної дитини, згодом вона на підсвідомості почне шукати партнера, який би замінив йому батька і матір.

Психологічні дослідження доводять, символіка малюнка є мовою несвідомого. К. Юнг стверджував, що символ є вирішенням внутрішнього протиріччя психіки. Цей символ має здатність виражати і поєднувати свідомий і несвідомий зміст. Враховуючи наведене твердження, можна констатувати вагомість символу у пізнанні системи психологічних захистів, яка пов'язана як зі сферою свідомого, так і сферою несвідомого. Цілісність психіки та взаємозв'язку свідомої і несвідомої сфер, забезпечується адаптацією архетипних символів до соціального і в той же час неповторного досвіду особи [52, с. 25].

Ще одним з впливовіших факторів на психологічний розвиток дітей є втручання батьків у з'ясування відносин між дітьми. Вивчаючи наслідки батьківського втручання у бійки дітей у сім'ї. С.Фельсон довів, що діти виявляють більше фізичної або вербальної агресії проти одного брата або сестри, ніж проти всіх інших дітей, з якими вони спілкуються. Отже, конфліктні стосунки дитини з братом чи сестрою є основою дисфункціональної поведінки.

Дослідник R.Gully довів, що спостерігається залежність прояву агресії від несприятливих стосунків між братами та сестрами. Автор зазначає, що наявність насильства в міжособистісних відносинах у сім'ї має найбільший вплив на соціалізацію особистості, результатом якої є засвоєння силових моделей поведінки. Діти наслідують батьків не тільки у формі поведінки, підсвідомих реакціях, різних позитивних і негативних звичках, а й у суттєвих рисах моделі подружніх відносин [28, с. 94].

Г.В. Ложкін дітей з різним «порядковим номером» народження наділяє двома основними причинами, чому вони мають різні типи поведінки. По-

перше, батьки по-різному ставляться до появи першої і наступної дитини і різні очікування від них. По-друге, місце серед братів і сестер багато в чому визначає характер відносин, що складаються між дітьми [25, с. 88].

Г. Хоментаскас наводить кілька стратегій сиблінгових відносин:

- Перша стратегія: старший сиблінг спочатку сприймається як перешкода між батьками і молодшою дитиною, що призводить до конкурентних відносин і проявляється в надмірному хвастощі і прагненні принизити старшого. Старший, у свою чергу, карає його, принижуючи його у власних очах батьків.

- Друга стратегія полягає в тому, що енергія молодшої дитини спрямована не на змагання з братом або сестрою, а на порушення батьківських обмежень. Результатом цього протесту є правопорушення, скоєні в молодшому шкільному та підлітковому віці.

- Третя стратегія: дитина відмовляється від боротьби за себе, втрачає надію на досягнення власної значущості та любові оточуючих. Намагаючись допомогти дорослим, вона специфічно виявляє свій дискомфорт та непростий характер [29, с. 98].

У науковій літературі описано п'ять типів стосунків між сиблінгами:

- суперництво
- прихильність
- близькість і відвертість
- спільні фантазії
- взаємність і взаємодоповнюючі стосунки

У взаєминах сиблінгів виділяють кілька загальних негативних моментів:

- суперництво (егоїстичне почуття, сумнів у батьківській любові та боротьба з іншими дітьми за цю любов, прагнення їх перевершити);
- ревності (суперництво, сумніви в любові близької людини);
- заздрість (супутне почуття роздратування, викликане успіхом і благополуччям іншого);
- труднощі адаптації первістка до появи другої дитини.

Проблеми посилюють недосвідчені та неправильні дії батьків. Зокрема, вони часто порівнюють дітей один з одним, не усвідомлюючи, якої шкоди таке порівняння може завдати.

Таким батькам необхідно розуміти, що чим більше вони хвалять одну дитину, тим сильніше це пригнічує іншого, особливо коли діти близькі за віком. За рідкісним винятком, критикована дитина не буде наслідувати більш благополучного брата або сестру, а буде розвиватися зовсім в іншому напрямку. Вона не впевнена, чи зможе бути достатньо хорошою і чи любитимуть її батьки так само сильно, як дитину, якою вони пишаються. Дитина, яка бажає зайняти чільне місце в сім'ї, може провокувати своїх батьків асоціальною поведінкою, змушуючи їх постійно переживати за нього або бажаючи помститися їм за несправедливість.

Категорично протипоказано порівняння в області шкільної успішності, інтелектуальних здібностей, привабливості чи схожості з неблагополучними родичами (є елемент критики) [43, с. 203].

Не буває двох дітей, які, народившись в одній сім'ї, росли б в абсолютно однаковій сімейній атмосфері. Крім того, немає двох дітей, до яких їхні батьки ставляться або люблять однаково. Вони можуть любити всіх своїх дітей, але кожна дитина займає особливе місце в їхніх серцях [15, с. 325]. Батьки зазвичай інакше реагують на першу дитину, ніж на другу чи третю; по-різному реагують на хлопчиків і дівчаток тощо.

Одним з найважливіших факторів, які впливають на розвиток сиблінгів позиції є різниця у віці дітей [22, с. 347]. Так, якщо в сім'ї двоє дітей з різницею до двох років, то особливості старшої та молодшої дитини будуть мало виражені. Вони ще не усвідомили різницю ставлення своїх батьків до себе. Якщо при цьому діти різностатеві, то в психологічному сенсі молодша дитина є і «первістком» для батьків, психологічно першою дитиною. Тому закони, що діють для первістка, поширюватимуться і на неї, адже її розвиток для батьків – це знову ж таки відкриття чогось нового.

Г. Крайг зазначає, що різниця між дітьми в 4-5 років складна, оскільки до старшої дитини вже висуваються вимоги типу: «Ти старший, поступайся». Таким чином у старших дітей формується своєрідна втома від молодших: їм доводиться сидіти з молодшими вдома, забирати їх із дошкільних закладів тощо. У них можуть виникати негативні почуття до молодших дітей. Іноді невмілий підхід батьків може нашкодити, наприклад, «поступись місцем на гойдалці, він же молодший». Старших часто карають за конфлікти з молодшими, не розуміючи, в чому справа. Розуміючи свою порядність, молодша дитина може спровокувати конфлікти зі старшою [22, с. 349].

Найбільш суттєвою різницею у віці для сиблінгів є в 10 років. Слід пам'ятати, що старша дитина тривалий час виховувалася як єдина у сім'ї (в неї було вкладено багато духовних і матеріальних зусиль). До моменту появи другої дитини вона уже зайняла свою нішу серед однолітків і сформувала коло своїх інтересів. Тому її ставлення до молодшого брата чи сестри досить байдуже. Інший розвиток ситуації відбувається, коли на старшу дитину покладається весь тягар догляду за молодшою. Так, у первісток надто різко виділяються риси старшого.

Навіть у зрілому віці такій людині властиві відповідальність, педантичність і дещо занудство. Вона виглядає старшою за свій вік. Старшій дитині складніше створити власну сім'ю, або в неї пізно народжуються власні діти. Це може траплятися навмисно через втому від догляду за молодшими братами чи сестрами. При значній різниці 15–20 років, старша дитина росте єдиною дитиною. Така різниця між випадками буває у дводітних сім'ях, особливо коли це діти від різних батьків. Якщо діти від одного з батьків, то друга дитина може змінити роль стабілізатора шлюбу. При цьому пізня дитина знову росте єдиною в сім'ї.

При вивченні зв'язків внутрішньо сімейних стосунків з особистісними характеристиками сиблінгів І. А. Козлова виявила розбіжності між старшими і молодшими дітьми за характером взаємозв'язків рис особистості з особливостями сиблінгових і дитячо-батьківських стосунків. Було доведено,

що у разі, коли батьки проявляють велику емоційну близькість до одного з дітей, то це сприятливо впливає на особистісні характеристики старшого сиблінга, і негативно – на характеристики молодшого сиблінга. Характер сиблінгових відносин безпосередньо пов'язаний з такими якостями старшого сиблінга, як екстраверсія і рівень суб'єктивного контролю. Якщо старша дитина в сім'ї має високий рівень суб'єктивного контролю, то молодша дитина більш прив'язана до сиблінгу, частіше ревнує до нього і вважає, що сиблінг про нього більше піклується [19].

На думку В. Томана передача зв'язків, що існувала в батьківській сім'ї між братами і сестрами, в майбутньому впливає на їх подружнього партнера. Такий зв'язок міцніший і довший, за рахунок більш тривалого перебування у сімейних зв'язках з сім'єю. Це правило називається теорія подвійних властивостей братів і сестер, яка характеризується становищем сиблінгів серед братів і сестер. З цієї точки зору, як зазначалося вище, шлюбні узи можуть бути доповнюючими, частково комплементарні та некомплементарні. В останньому випадку можуть виникати конфлікти на ґрунті лідерства в сім'ї [29, с. 93].

Основна теза В. Томана [30, с.187] полягає в тому, що сиблінги самі вчать один одного будувати конструктивні стосунки з однолітками. Вибір партнера і передача батьківського стилю залежить від досвіду, отриманого братом або сестрою в дитинстві. У жінки, яка виросла з братами, більш спокійні і дружні стосунки з чоловіком, а також з синами, ніж у жінки, яка має тільки сестер. Чоловік, який виріс в оточенні сестер, відчуває себе більш впевнено і спокійно у відносинах з дружиною, а також як батько дочок, ніж чоловік, дитинство якого пройшло в оточенні тільки братів. Домінування також може бути наслідком позиції брата.

Мати, яка виросла в сім'ї як старша серед братів, може мати комфортні стосунки з молодшим сином та конфліктні стосунки зі старшою дочкою. Батько, який був старшим із братів, може конкурувати за першість зі старшим сином, добре взаємодіє з молодшими синами та відчувається некомфортно у

стосунках із дочкою. Батьки, які в дитинстві були наймолодшими в сім'ї, зазнають певних труднощів у вихованні своїх дітей. Такої думки дотримувався К. Бейкер [9, с. 51].

Г. А. Виноградова та Т. С. Бобкова [10] розглядали сиблінгові відносини дітей-сиріт. На їхню думку сироти – це одна з важкіших категорій для вивчення братських і сестринських стосунків. Законодавство України передбачає, що розведення братів і сестер заборонено. Психологи кажуть, що спільне перебування братів і сестер знижує ризик невдач у сімейному житті дорослих дітей-сиріт. І все ж в деяких випадках це можливо. Як наслідок, розрив зв'язків з братами та сестрами під час перебування дитини в інтернатах може спричинити вторинну травматизацію особистості та як наслідок вплинути на психологічний розвиток дітей.

Відсутність особистого спілкування, емоційна бідність спілкування, регламентація та формалізація спілкування з дорослими, часті зміни предметного світу, відсутність «власності» – типові риси життєвої ситуації дитини-сироти. Зміна дорослих, що взаємодіють з дітьми, поділ їх функцій по відношенню до дитини, переведення дітей з однієї групи в іншу, з однієї установи до іншої не дозволяє дитині побудувати стійку систему відносин прихильності [46].

Водночас у закладах закритого типу, де дитині часто не вистачає особистих речей, змінюється навколишній об'єктивний світ, спілкування з дорослими не є таким стабільним і емоційно насиченим, як у сім'ї, стає очевидною ресурсність братських зв'язків: саме від них, а іноді і тільки вони можуть нести тягар, пов'язаний зі збереженням будь якої стабільності і безперервності світу для дитини, зі збереженням досвіду його приналежності до сімейного колективу.

Отже, встановлено, що стосунки між батьками і дітьми не можуть не впливати на емоційний стан дитини, формування внутрішнього світу, і, загалом, на психологічну адаптацію.

Психологічна адаптація дітей прямо залежить від процесу і характеру взаємодії в сім'ї, де батьки і діти виступають активними сторонами. Таким чином, в загальному комплексі факторів, які впливають на формування особистості, найвизначнішим є характер взаємин у родині [32].

Висновки до першого розділу

Цілісна система сімейних взаємин включає взаємини братів і сестер (сиблінгів) – одні з найбільш тривалих і значущих зв'язків в житті людини. З одного боку, сиблінги – близькі родичі: вони складають окрему підсистему сім'ї, мають спільних батьків, подібні матеріальні умови життя і виховання, загальні сімейні цінності і традиції, повсякденне тривале спілкування, численні емоційні та практичні зв'язки між собою.

Стосунки сиблінгів формуються починаючи з реакції на народження сиблінга, яка має певну динаміку та розвиваються ці стосунки у взаємозалежності з батьківським стилем виховання.

Важливим, є те, що слід простежувати особливості стосунків сиблінгів на різних етапах онтогенезу – у дитинстві, у підлітковому віці, під час ранньої, середньої та пізньої дорослості. Відомо, що на стадії дитинства для сиблінгів характерна залежність їх стосунків від порядку народження, статі різниці у віці.

Провідні науковці дотримуються думки, що рідні брати та сестри чинять значний вплив на життєве самовизначення особистості. Зокрема, переконливим є те, що на розвиток дитини з появою інших дітей у сім'ї зменшується вплив батьків та зростає вплив сиблінгів.

Одним з найбільш впливовіших факторів на психологічний розвиток дітей є сім'я. Розглядаючи сім'ю як почуттєво-поведінковий комплекс, дослідники звертають увагу на те, що особистість дитини формується під дією її функціональної позиції у родині.

Діти з багатодітних сімей емоційно більш стабільні, адже ще з раннього віку привчаються брати на себе певну роль у сімейній групі. При цьому дитина не вільна у виборі ролі, оскільки приходить у вже сформовану жорстку сімейну ієрархію.

Ще одним з впливовіших факторів на психологічний розвиток дітей є втручання батьків у з'ясування відносин між дітьми. Вивчаючи наслідки батьківського втручання у бійки дітей у сім'ї, доведено, що діти виявляють більше фізичної або вербальної агресії проти одного брата або сестри, ніж проти всіх інших дітей, з якими вони спілкуються. Отже, конфліктні стосунки дитини з братом чи сестрою є основою дисфункціональної поведінки.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОСТСУНКІВ СИБЛІНГІВ

2.1 Організація та методи дослідження

За результатами вивчення психологічної, педагогічної та наукової літератури, а також знайомства з існуючими дослідженнями щодо взаємостосунків сиблінгів, визначено мету дослідження та завдання.

Мета: вивчення рівня впливу соціальних, соціально-психологічних і психологічних чинників на взаємостосунки братів і сестер.

Завдання:

1. Здійснити груповий та індивідуальний констатуючий етап експериментальної роботи, що спрямований на діагностику рівня взаємостосунків між сиблінгами;
2. Здійснити підбір програми психолого-педагогічної корекції взаємостосунків сиблінгів та апробувати її;
3. Здійснити контрольний зріз та виявити динаміку рівня взаємостосунків між сиблінгами.

Здійснюваніме нами дослідження відбувалося за трьох етапів: констатуючий експеримент, що формує безпосередньо експеримент та контрольний експеримент.

Згідно констатуючого етапу, нами виділено наступні цілі:

- вивчення психологічної, педагогічної та наукової літератури на тему дослідження;
- підбір діагностичних методик;
- виконання первинної діагностики щодо визначення рівня взаємостосунків між братами і сестрами.

Формуючий етап складається з підбору психолого-педагогічної програми з корекції взаєностосунків сиблінгів та її реалізація.

Контрольний етап передбачає проведення повторної діагностики щодо визначення рівня взаєностосунків сиблінгів, аналіз отриманих результатів та ефективності корекційної програми.

Для проведення дослідження нами було підібрано такі методики:

1) Методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової) [36, с. 321], призначена для психометричної оцінки та диференціації нормативних та дисфункціональних сиблінгових відносин. Під дисфункцією сиблінгових відносин тут розуміють наявність високого рівня конфліктності та агресивних поведінкових реакцій у сиблінговій діаді.

Оцінка здійснюється в рамках характеристики чотирьох властивостей сиблінгових відносин: емпатії, підтримки кордонів, подібності та примусу, позначених у назві шкал опитувальника. Твердження BSQ відображають суб'єктивну оцінку тих відносин, які існували в сім'ї (Додаток А).

2) Методика діагностики сиблінгового спілкування. Запропонована методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська) [3]. Модифікацію виконано М.В. Кравцова. Методика орієнтована на виявлення наступних характеристик спілкування:

- довірливість і взаєморозуміння спілкуванні сиблінгів;
- подібність поглядів;
- загальні символи сім'ї;
- легкість спілкування між сиблінгами;
- психотерапевтичність спілкування (Додаток Б).

3) Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (Марківська І.М.) [24]. Методика призначена для діагностики особливостей взаємодії батьків та дітей. Опитувальник дозволяє з'ясувати не лише оцінку

однієї сторони – батьків, а й бачення взаємодії з іншого боку – з позиції дітей (Додаток В).

4) Проективна методика «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана) [33, с. 206].

Мета методики – виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї (Додаток Г).

Дослідження проводилося на основі миколаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 57 – ім. Т. Г. Шевченка в місті Миколаїв. У експерименті взяли участь 15 дітей, вік яких становить 16-17 років, з них: 10 хлопчиків та 5 дівчаток. Всі вони мають брата чи сестру.

Перед початком дослідження були проведені батьківські збори, на яких обговорювалися суть і цілі експерименту, після чого було отримано дозвіл на проведення психологічної роботи з дітьми.

У таблиці 2.1 наведені данні про учнів, які приймають участь у дослідженні. Імена та прізвища дітей були зашифровані.

Таблиця 2.1

Дані про учнів, що приймали участь у дослідженні

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Вік	Стать	Брат/сестра	Вік
1	X 1	17	ж	брат	7
2	X 2	17	ч	брат	12
3	X 3	16	ч	сестра	9
4	X 4	16	ж	сестра	9
5	X 5	16	ч	брат	14
6	X 6	17	ж	сестра	12
7	X 7	17	ч	брат	12
8	X 8	17	ч	сестра	13
9	X 9	17	ч	брат	7
10	X 10	16	ж	сестра	6
11	X 11	17	ж	брат	10
12	X 12	16	ч	брат	14
13	X 13	17	ч	брат	14
14	X 14	16	ч	сестра	11
15	X 15	16	ч	сестра	10

Отже, як видно з результатів таблиці 2.1, у дослідженні приймали участь особи віком від 16 до 17 років, чоловічої та жіночої статі, у кожного з яких є сиблінг віком від 6 до 14 років.

2.2 Результати вивчення взаєностосунків сиблінгів

Першим етапом роботи було проведення онлайн зустрічі на платформі «ZOOM», на якій дітям надано інформацію щодо етапів проведення діагностики та направлено їм на електронні адреси програми, які вони повинні пройти та надати свої результати (фото відповідей), шляхом направлення на електронну адресу запитувача.

За результатами дослідження сформовані наступні результати.

За методикою «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової) здійснено психометричну оцінку та диференціацію нормативних та дисфункціональних сиблінгових відносин. Результати діагностики наведені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати діагностики за методикою «Братсько-сестринський опитувальник»

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Шкали	Кількість балів	Рівень
1	X 1	Емпатія	38	Середній
		Підтримка кордонів	12	Середній
		Подібність	27	Середній
		Примус	12	Середній
2	X 2	Емпатія	45	Середній
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	32	Високий
		Примус	15	Середній
3	X 3	Емпатія	35	Середній
		Підтримка кордонів	11	Середній
		Подібність	31	Високий
		Примус	10	Середній

Продовження таблиці 2.2

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Шкали	Кількість балів	Рівень
4	Х 4	Емпатія	36	Середній
		Підтримка кордонів	11	Середній
		Подібність	30	Середній
		Примус	11	Середній
5	Х 5	Емпатія	21	Низький
		Підтримка кордонів	10	Середній
		Подібність	35	Високий
		Примус	8	Низький
6	Х 6	Емпатія	29	Середній
		Підтримка кордонів	18	Середній
		Подібність	23	Середній
		Примус	9	Низький
7	Х 7	Емпатія	32	Середній
		Підтримка кордонів	18	Середній
		Подібність	25	Середній
		Примус	10	Середній
8	Х 8	Емпатія	35	Середній
		Підтримка кордонів	12	Середній
		Подібність	26	Середній
		Примус	9	Низький
9	Х 9	Емпатія	48	Високий
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	30	Середній
		Примус	7	Низький
10	Х 10	Емпатія	52	Високий
		Підтримка кордонів	23	Високий
		Подібність	36	Високий
		Примус	11	Середній
11	Х 11	Емпатія	47	Середній
		Підтримка кордонів	19	Середній
		Подібність	25	Середній
		Примус	12	Середній
12	Х 12	Емпатія	28	Середній
		Підтримка кордонів	18	Середній
		Подібність	24	Середній
		Примус	9	Низький

Продовження таблиці 2.2

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Шкали	Кількість балів	Рівень
13	Х 13	Емпатія	30	Середній
		Підтримка кордонів	18	Середній
		Подібність	29	Середній
		Примус	12	Середній
14	Х 14	Емпатія	37	Середній
		Підтримка кордонів	12	Середній
		Подібність	27	Середній
		Примус	14	Середній
15	Х 15	Емпатія	46	Середній
		Підтримка кордонів	15	Середній
		Подібність	21	Середній
		Примус	14	Середній

Отримані данні за результатами методики «Братсько-сестринський опитувальник», представимо у графічному вигляді рисунку 2.1.

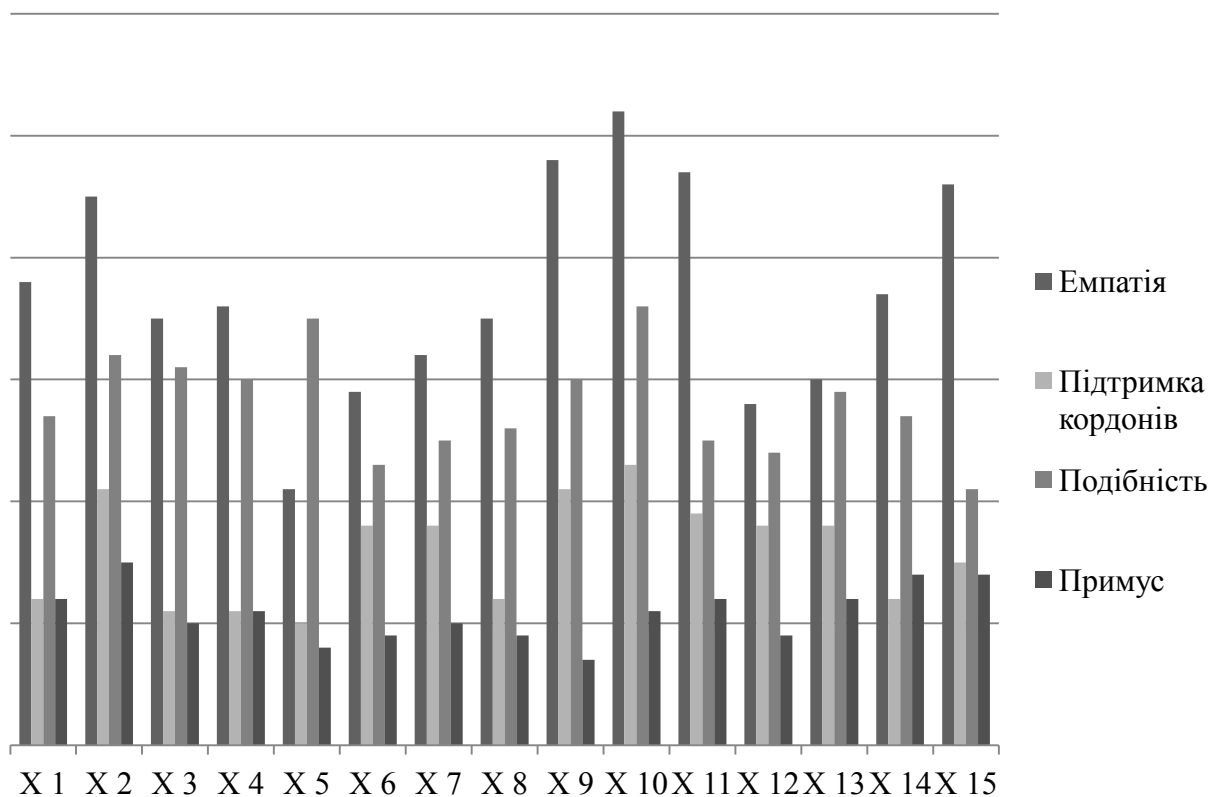

Рис. 2.1 Результати діагностики за методикою «Братсько-сестринський опитувальник».

Результатами дослідження за методикою діагностики сиблінгового спілкування наведені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати за методикою діагностики сиблінгового спілкування за модифікацією М.В. Кравцової

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Довірливість спілкування		Порозуміння між сиблінгами		Подібність поглядів брата та сестри	Загальні символи сім'ї	Легкість спілкування між сиблінгами	Психотерапевтичність спілкування
		Оцінка себе	Оцінка брата/сестри	Оцінка себе	Оцінка брата/сестри				
1	X 1	-2	-2	7	12	6	9	7	5
2	X 2	1	2	10	12	8	10	7	6
3	X 3	0	1	7	10	6	8	9	5
4	X 4	1	2	6	11	6	8	7	6
5	X 5	4	6	9	14	12	14	10	8
6	X 6	-1	0	7	11	7	8	8	6
7	X 7	-1	-1	6	10	7	9	8	5
8	X 8	2	3	9	11	11	12	11	7
9	X 9	-2	-2	6	11	6	8	7	5
10	X 10	-2	-1	7	12	8	9	7	6
11	X 11	-1	1	8	12	8	9	8	7
12	X 12	4	5	12	14	14	15	12	10
13	X 13	4	6	10	12	14	16	10	9
14	X 14	2	1	8	9	8	9	7	6
15	X 15	0	-1	6	10	6	7	6	5

Отримані данні представимо також у графічному вигляді рисунку 2.2.

Наступним етапом дослідження було проведення опитування щодо вивчення взаємодії батьків з дітьми.

У процесі проведення анкетування жодних труднощів не встановлено, батьки із задоволенням відповідали на всі запитання. Кожен експерт мав оцінити за ступенем згоди з твердженнями за 5-бальною системою: де 5 балів – безсумнівно, так; 4 – загалом, так; 3 – і так, і ні; 2 – швидше ні, ніж так; 1 – ні. Результати досліджень наведено у таблицях 2.4 та 2.5.

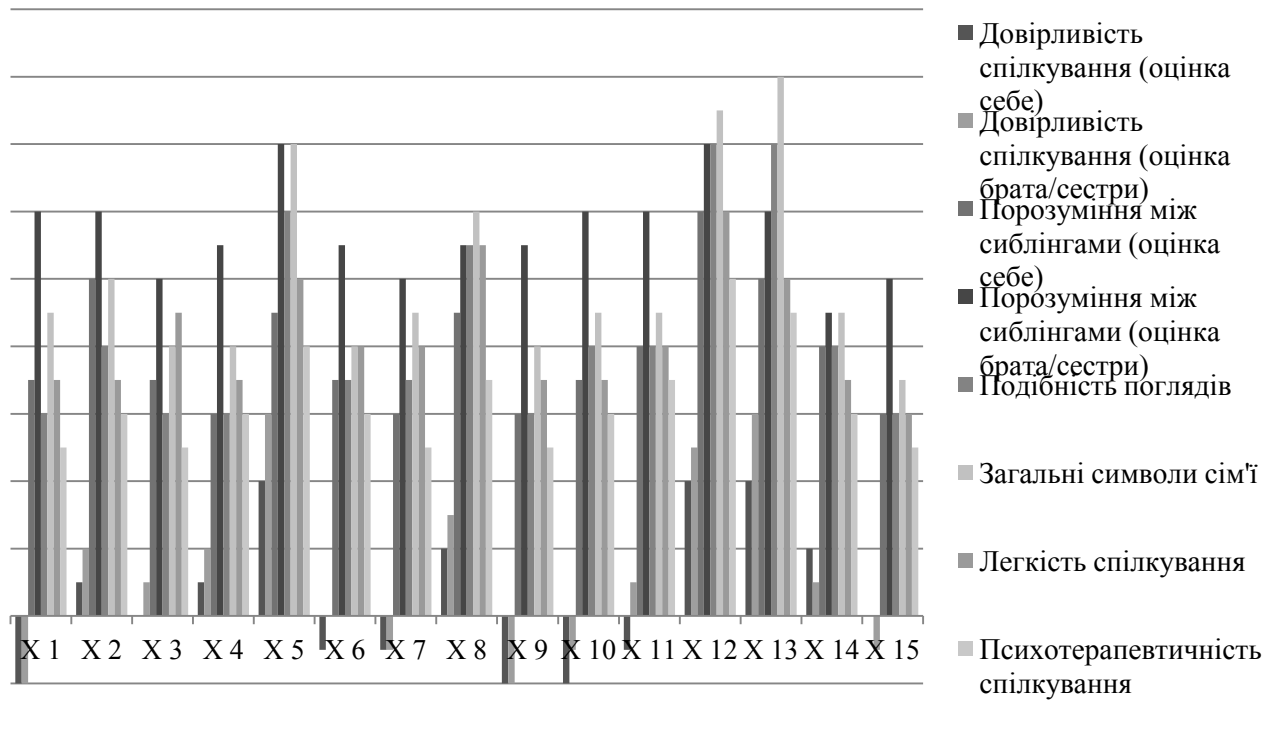

Рис. 2.2 Результати діагностики сиблінгового спілкування

Таблиця 2.4

Результати дослідження щодо опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми (на вибірці старшокласників)

Опитувані шкали	Невибагливість – вимогливість	М'якість – строгість	Автономність – контроль	Емоційна дистанція –	Відкидання – прийняття	Відсутність співробітництва – співробітництво	Незгода – згода	Непоследовність – послідовність	Авторитетність батьків	Задоволеність відносин з батьками
X 1	10	8	13	11	19	11	11	11	11	11
X 2	12	9	15	12	15	12	12	13	13	13
X 3	12	8	11	12	14	12	12	13	12	15
X 4	10	9	11	11	19	12	11	11	15	15
X 5	13	10	14	16	16	15	13	13	16	17
X 6	12	10	14	14	14	15	12	12	15	15
X 7	13	9	15	12	14	14	11	13	15	15
X 8	10	8	11	12	19	12	10	11	11	13
X 9	12	9	14	12	14	13	13	12	15	17

Опитувані Шкали	Невибагливість – вимогливість	М'якість – строгість	Автономність – контроль	Емоційна дистанція – близькість	Відкидання – прийняття	Відсутність співробітництва – співробітництво	Незгода – згода	Непоследовність – послідовність	Авторитетність батьків	Задоволеність відносин з батьками
X 10	13	10	14	12	15	12	13	12	13	13
X 11	13	9	13	14	15	13	11	11	13	13
X 12	14	10	14	12	15	14	13	13	13	15
X 13	12	9	10	14	16	13	14	14	13	13
X 14	11	8	11	12	19	12	10	11	11	11
X 15	11	9	13	12	14	13	12	12	12	15

Отримані данні також представимо у графічному вигляді рисунку 2.3.

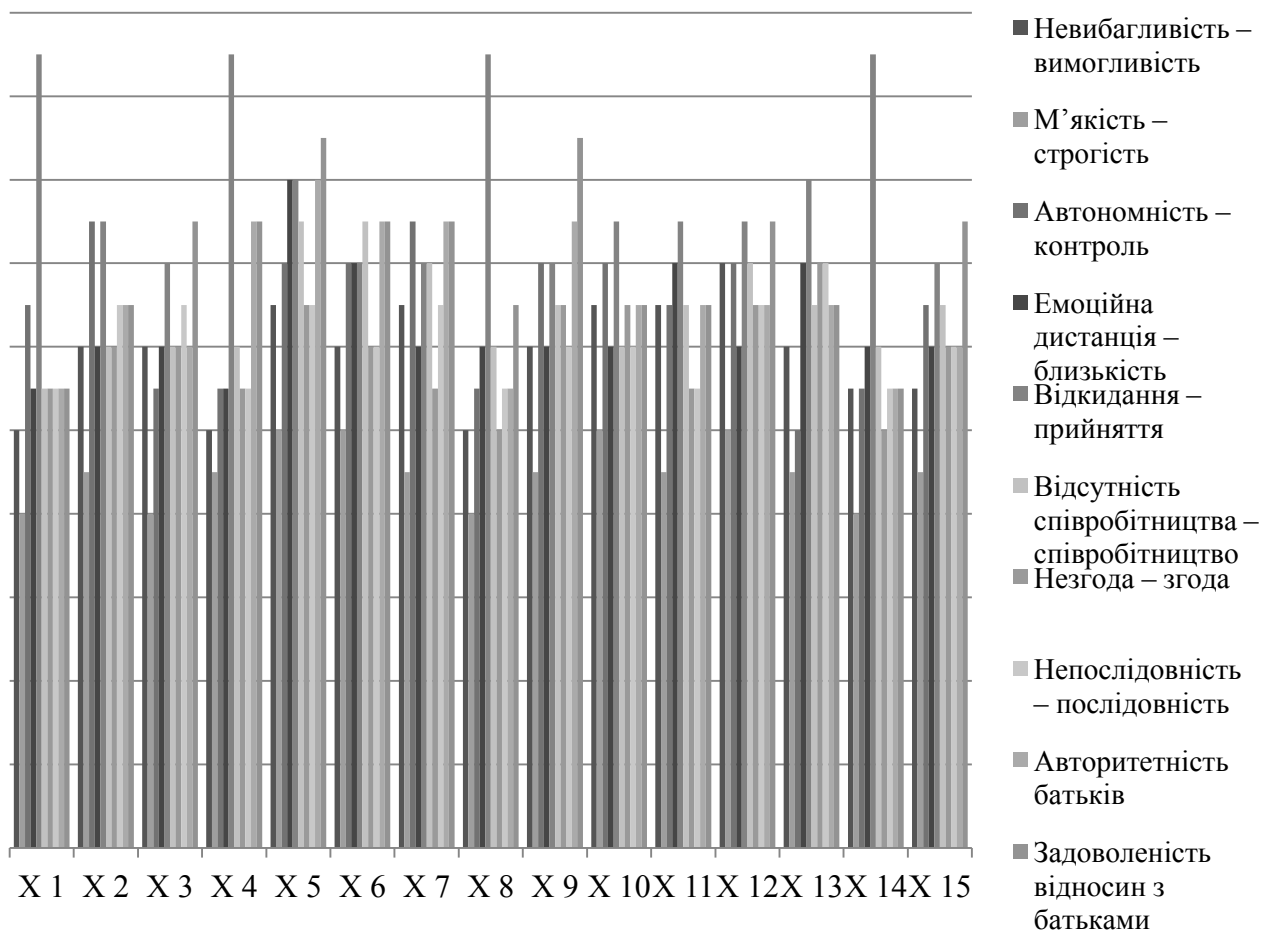

Рис. 2.3 Результати опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми (на вибірці старшокласників)

**Результати дослідження щодо опитування вивчення взаємодії
батьків з дітьми (на вибірці батьків старшокласників)**

Опитувані батьки	Шкали	Невбагливість – вимогливість	М'якість – строгість	Автономність – контроль	Емоційна дистанція –	Відкидання – прийняття	Відсутність співробітництва – співробітництво	Незгода – згода	Непоследовність – последовність	Авторитетність батьків	Задоволеність відносин з дитиною
X 1		13	7	12,5	15	13,5	13	12	12	13	14
X 2		11	8	14	16	14	14	13	14	15	14
X 3		13	10	14	15	14	13	13	12	15	18
X 4		11	8	14,5	16	15	14	13	12	13	14
X 5		11	7	12,5	16	14	13	12	12	13	18
X 6		13	8	14,5	16	14	13	13	14	15	20
X 7		13	10	14,5	15	14	13	13	12	15	14
X 8		13	10	14,5	15	15	14	12	14	13	17
X 9		11	7	12,5	16	14	14	13	12	13	17
X 10		11	8	14	16	16	13	14	12	13	18
X 11		13	10	14	18	14	13	13	14	13	17
X 12		11	8	13,5	16	14	16	12	14	15	17
X 13		13	8	12,5	15	15	14	12	14	14	18
X 14		11	8	12,5	16	14	13	14	12	15	15
X 15		11	7	14,5	15	16	16	14	12	14	14

Наведені результати стосовно дослідження щодо опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми (на вибірці батьків старшокласників) представимо у графічному вигляді рисунку 2.4.

Останнім етапом здійснення дослідження виконувалось згідно методики «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана). Методика «Малюнок сім'ї» дозволяє діагностувати приховані або неусвідомлювані проблеми у сімейних стосунках, її результати складно фальсифікувати. Досліджування відбувалося в онлайн форматі на платформі «ZOOM». Це дозволило спостерігати за процесом малювання, а також встановити візуальний контакт для обговорення намальованого після завершення усього процесу. Результати досліджень наводимо у таблиці 2.6.

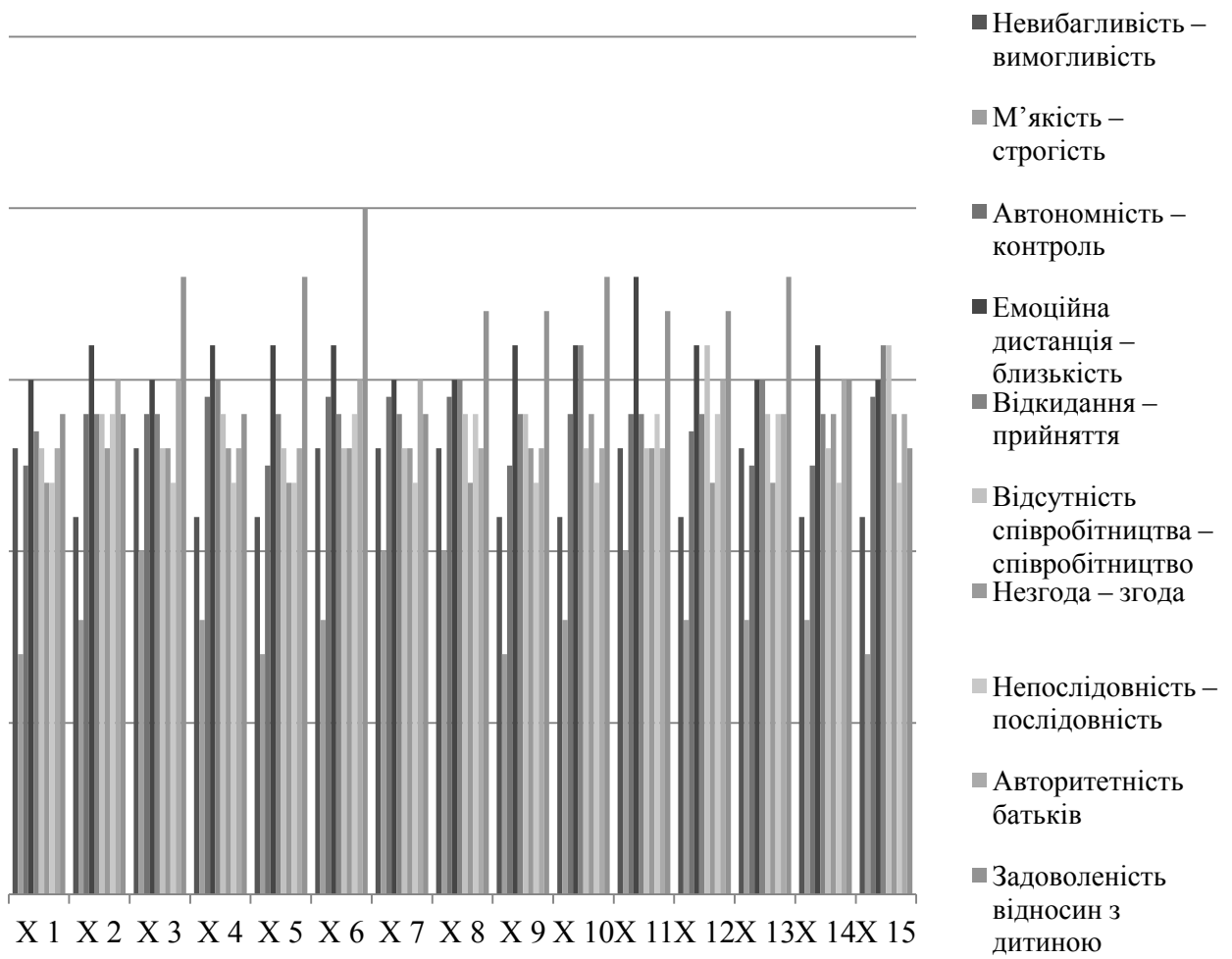

Рис. 2.4 Результати опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми (на вибірці батьків старшокласників)

Таблиця 2.6

Результати дослідження за методикою «Малюнок сім'ї»

Опитувані ознаки	Загальний розмір малюнка	Кількість членів сім'ї	Відповідні розміри членів сім'ї (матір, батько, сестра/брат)	Відстань між членами сім'ї/Наявність будь-яких ознак між	Наявність тварин	Вид зображення	Ступінь прояву позитивних емоцій	Ступінь акуратності
X 1	великий	4	середній	мала	ні	на тлі пейзажу	3	4
X 2	середній	4	середній	середня	так	схематичне	2	3
X 3	середній	3	великий	середня	ні	в дії, русі	3	2
X 4	малий	3	малий	велика	ні	на тлі пейзажу	2	3
X 5	великий	4	середній	мала	так	реалістичне	4	4

Опитувані ознаки	Загальний розмір малюнка	Кількість членів сім'ї	Відповідні розміри членів сім'ї (матір, батько, сестра/брат)	Відстань між членами сім'ї/Наявність будь-яких ознак між	Наявність тварин	Вид зображення	Ступінь прояву позитивних емоцій	Ступінь акуратності
X 6	великий		середній	середня	ні	на тлі пейзажу	3	3
X 7	середній	2	середній	мала	ні	схематичне	2	3
X 8	середній	4	малий	велика	ні	в дії, русі	2	3
X 9	малий	3	середній	велика	так	схематичне	2	3
X 10	великий	2	середній	велика	так	реалістичне	3	4
X 11	великий	4	великий	велика	ні	в дії, русі	3	4
X 12	середній	4	середній	мала	ні	реалістичне	4	4
X 13	малий	4	середній	мала	ні	схематичне	3	3
X 14	середній	3	малий	велика	так	на тлі пейзажу	3	3
X 15	малий	2	малий	велика	ні	схематичне	2	2

На підставі отриманих результатів представимо «Малюнок сім'ї» у вигляді рисунку 2.5.

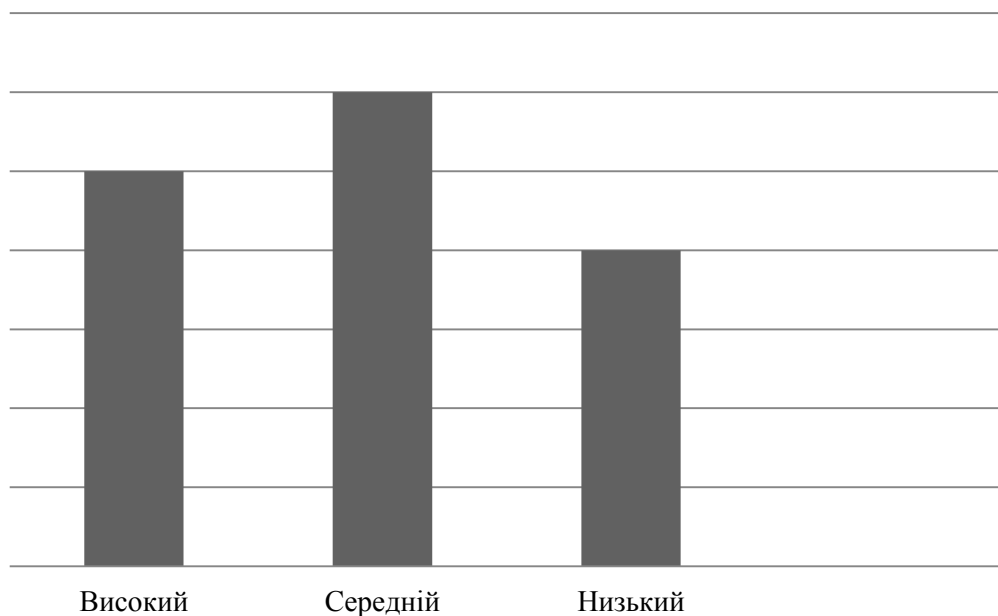

Рис. 2.5 Результати дослідження за методикою «Малюнок сім'ї»

У таблиці 2.7 та на рисунку 2.6 представлені зведені результати дослідження взаємостосунків сиблінгів за методикою «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової), методикою «Діагностики сиблінгового спілкування» за модифікацією методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська), опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (Марківська І.М.) та проєктивна методика «Малюнок сім'ї».

Таблиця 2.7

Зведені результати за методикою «Братсько-сестринський опитувальник», «Діагностики сиблінгового спілкування», опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми, проєктивна методика «Малюнок сім'ї»

№ з/п	ППП дитини	Методика «Братсько-сестринський опитувальник»	Методика «Діагностика сиблінгового спілкування»	Проєктивна методика «Малюнок сім'ї»	Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми	Зведений результат
1	X 1	Середній	Низький	Високий	Низький	Низький
2	X 2	Високий	Середній	Середній	Середній	Середній
3	X 3	Середній	Низький	Середній	Середній	Середній
4	X 4	Середній	Середній	Низький	Середній	Середній
5	X 5	Низький	Високий	Високий	Високий	Високий
6	X 6	Середній	Низький	Високий	Високий	Вище середнього
7	X 7	Середній	Низький	Середній	Високий	Вище середнього
8	X 8	Середній	Середній	Середній	Середній	Середній
9	X 9	Високий	Низький	Низький	Середній	Нижче середнього
10	X 10	Високий	Середній	Високий	Середній	Вище середнього
11	X 11	Середній	Низький	Високий	Середній	Вище середнього
12	X 12	Середній	Високий	Середній	Високий	Вище середнього
13	X 13	Середній	Високий	Низький	Високий	Вище середнього
14	X 14	Середній	Середній	Середній	Низький	Середній
15	X 15	Середній	Низький	Низький	Низький	Низький

Наочно узагальнені результати викладаємо, як репрезентовано на рис. 2.6:

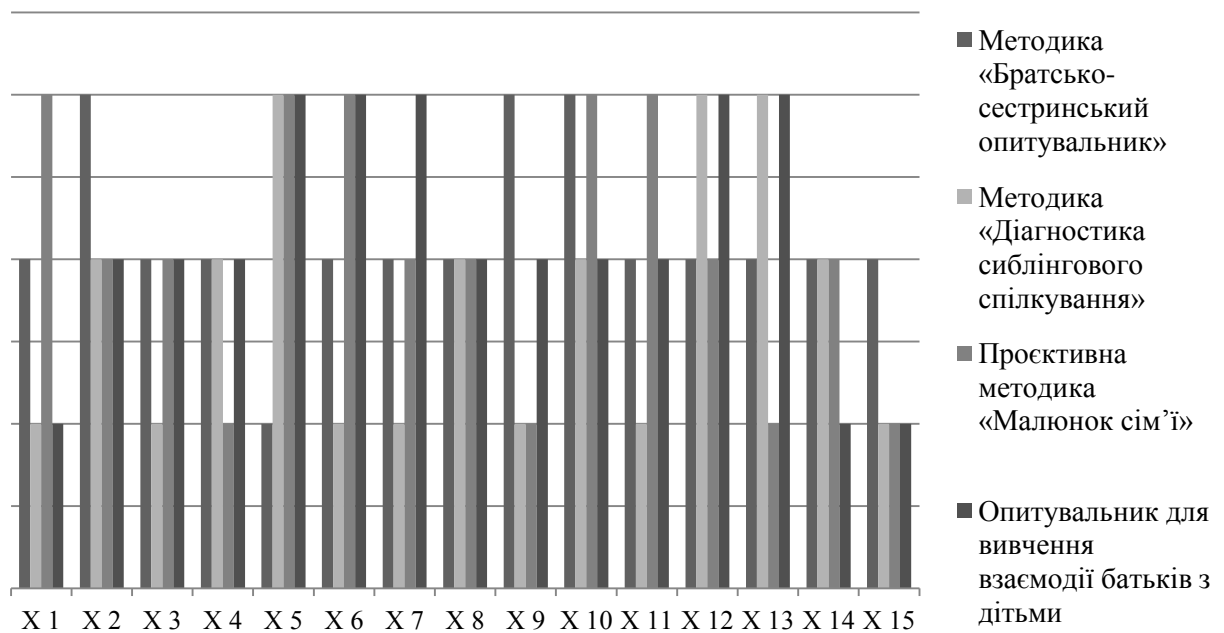

Рис. 2.6 Зведені результати за методикою «Братсько-сестринський опитувальник», «Діагностики сиблінгового спілкування», опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми, проективна методика «Малюнок сім'ї»

Висновки до другого розділу

Проблема розвитку відносин між дітьми в мають багато аспектів вивчення. Проведене дослідження емоційно наповнене як позитивних, так і негативних стосунків між сиблінгами, як фактор, який впливає на решту життя особистості це є дуже важливим. Для ретельного дослідження та порівняльного аналізу особливостей взаємовідносин у сімейній підсистемі «діти – діти» необхідно враховувати вік піддослідних і вікову дистанцію між ними, вплив батьківського стилю виховання.

Результати дослідження особливостей сиблінгового спілкування показали, що домінуючими характеристиками такого спілкування є в більшій частині легкість спілкування та загальні символи. В рівній частці

розподілилися відсоткові співвідношення респондентів з переважаючими характеристиками відносин в сиблінговій парі взаєморозуміння і довірливість спілкування. Найменша перевага була віддана таким характеристикам спілкування між сиблінгами, як схожість поглядів і психотерапевтичне спілкування. В ході якісного і кількісного аналізу було встановлено вплив легкості спілкування сиблінгів, загальних символів сім'ї, подібності поглядів між сиблінгами, взаєморозуміння, психотерапевтичне спілкування на вибір різних стратегій поведінки. В результаті проведеного нами емпіричного дослідження ми описали специфічні риси братерсько-сестринських стосунків, характерні для підлітків з різними домінуючими стратегіями поведінки.

Підсумовуючи, можна сказати що у процесі проведення дослідження було виявлено, що випробувані схильні до непорозуміння зі своїми сиблінгами як у фізичній та вербальній формах. Порівнюючи результати проведених нами методик, можна дійти до негативного висновку у тому, що у піддослідних виявлена висока частота у недоліку спілкування з братами та сестрами. Такі показники, як низький ступінь довірливості спілкування, подружніх відносин між сиблінгами виявлено у семи піддослідних. Примус у відносинах вбачається у п'яти дітей. Зацікавленість інформацією за методикою «Малюнок сім'ї» спостерігається у малюнках 5 піддослідних.

Отже, на основі первинного обстеження з 15 учнів 11 «А» класу миколаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 57 – ім. Т. Г. Шевченка було виділено вибірку з 8 дітей з найбільш вираженими ознаками відсутності порозуміння у взаємостосунках зі своїми сиблінгами. У подальшому з цими дітьми проводитиметься корекційна робота щодо відновлення взаємостосунків сиблінгів.

РОЗДІЛ 3

КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ

3.1 Обґрунтування та зміст психологічної програми удосконалення взаємостосунків сиблінгів

На даному етапі дослідно-експериментального дослідження, за результатами первинного формуючого етапу, нами визначені такі завдання:

1) На основі проведеної первинної діагностики та виявлених особливостей дітей, підібрати систему занять, спрямованих на корекцію удосконалення взаємостосунків учнів старших класів зі своїми сиблінгами.

2) Впровадити у психологічну практику підібрану систему занять.

На основі проведеної діагностики в основу психологічної корекційної роботи лягла створена нами програма корекційно – розвивальні відновлення взаємостосунків сиблінгів для дітей старших класів, яка отримала назву «Справжні друзі».

Пояснювальна записка.

Корекційна програма з даної тематики є дуже актуальною в наші дні, адже при наявності сиблінгів у сім'ї, значно більшу увагу приділяють молодшим сиблінгам. Від так, порядок народження, а саме позиція старшого сиблінга може впливати на схильність до зволікання особистості.

Зростаючи в атмосфері недостачі любові, пестоців та примусових обов'язків щодо молодших сиблінгів, людина не навчається брати на себе відповідальність за себе та свої дії, не має навичок організованості.

Тому ми вважаємо, що актуально в даній групі розвинути взаємостосунки між братами та сестрами для покращення їх особистісних якостей у майбутньому.

Основна мета роботи: подолання бар'єру відсторонення, виявлення позитивного впливу методів корекції на поведінку дитини, допомогти старшим сиблінгам розвинути особисті якості.

Завдання програми:

- проінформувати учасників стосовно необхідності спілкування зі своїми сиблінгами;
- аргументувати необхідність розвитку та прояву спілкування із сиблінгами;
- удосконалити наявні навички щодо взаємовідносин;
- допомогти адаптувати для практичного застосування отриманні знання.

У роботі з батьками:

- сприяти підвищенню компетенції батьків на цю тему через проведення консультацій, батьківських зборів, бесід;
- залучати батьків до виховного процесу як активних його учасників.

Предмет корекційної роботи: Корекція взаємостосунків сиблінгів.

Об'єкт корекційної роботи: Учні старших класів.

Очікуваний результат: Заняття з елементами арт-терапії, спостереження, бесіди, сімейної дискусії мають на меті покращити взаємостосинки з сиблінгами.

Програма призначена для групової та індивідуальної роботи з учнями старших класів (14-17 років) і включає 10 групових занять.

Тривалість занять, що рекомендується, 30-40 хвилин 3 рази на тиждень. Містить ряд вправ для розрядки ослаблення негативних емоцій; методи саморегуляції і спаду психоемоційної напруги у старших школярів.

Заняття проводяться в кімнаті, де містяться облаштоване місце комфортного перебування, для малювання та достатньо місця для пересування.

Усі учасники групи забезпечуються роздатковим матеріалом. Самі заняття проводяться за круглим столом або у вільному просторі залежно від вправи.

Обладнання: Столи, стільці, засіб для аудіо програвання (телефон, ноутбук), записи потрібних звуків або музики, методичні матеріали для вправ (картинки, фотографії, малюнки, схеми та ін.), живі квіти, яскраві стенди за необхідною тематикою, різноманітні реквізити для вправ, папір (має бути різних форматів), фломастери, олівці, фарби, воскова та пастельна крейда, пластилін).

Критерії відбору до корекційної групи:

Набір групи здійснюється з урахуванням результатів діагностичного дослідження, метою якого є виявлення рівня взаємостосунків сиблінгів, запиту педагога. З метою виявлення таких взаємостосунків, використовувалися такі методи та методики:

- методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової),
- методика діагностики сиблінгового спілкування.
- модифікований варіант методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська),
- опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (Марківська І.М.),
- проєктивна методика «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана).

Напрями та етапи реалізації програми:

Корекційна робота з сиблінгами включає 4 блоки, відображених у завданнях курсу.

Перший блок. Навчання школярів способам прояву спілкування.

Завдання:

1. Навчити дітей вербалізувати свої думки та почуття;
2. Зменшити емоційну напругу;
3. Створити гарний емоційний настрій та атмосферу прийняття кожного;
4. Сформувані здібності вміти висловлювати власний емоційний стан.

Другий блок. Навчання дітей прийомів саморегуляції, вмінню володіти собою у різних ситуаціях.

Завдання:

1. Тренувати психомоторні функції;
2. Вчити навичкам релаксації;
3. Вчити навичкам самоконтролю;
4. Зменшити емоційну напругу;
5. Створення позитивної емоційної атмосфери;
6. Виховувати самосвідомість.

Третій блок. Відпрацювання навичок спілкування у взаємостосунках із сиблінгами.

Завдання:

1. Виховувати нові форми поведінки;
2. Навчити самостійно приймати правильні рішення;
3. Опановувати розпізнавання емоцій за зовнішніми сигналами;
4. Продувати адекватні форми поведінки.

Четвертий блок. Формування та розвиток позитивних якостей особистості дітей.

Завдання:

1. Породжувати схвалені у суспільстві духовні уявлення;
2. Виховувати усвідомлення власної поведінки;
3. Опановувати регулювання поведінки у колективі та відповідати прийнятним нормам і правилам;
4. Формувати адекватні форми поведінки.

Очікувані результати:

Програма дозволяє школярам знизити рівень агресивності до своїх сиблінгів, засвоювати групові правила поведінки, створює безпечний простір спілкування, розширює продуктивність поведінкових реакцій.

Опис методів та технік роботи:

Корекційний етап проводиться у формі групових занять з використанням елементів арт-терапії, спостереження, бесіди, психогімнастики, спрямованих на відпрацювання навичок спілкування із братами та сестрами.

Опис структури заняття:

Кожне заняття складається з трьох частин:

- 1) *Розминка*. Обряд привітання. тут психолог вітає дітей. Розповідає, що їм сьогодні належить зробити. Запитує про настрої, самопочуття, налаштовує на продуктивний результат.
- 2) *Основна частина*. На цьому етапі використовуються бесіди, вправи, які забезпечують прояви навичок спілкування.
- 3) *Заклучна частина*. Підбиття підсумків кожного заняття. Обряд прощання. Домашнє завдання (за необхідності).

Протягом усього періоду реалізації програми проводяться консультації для батьків.

Критерії оцінки ефективності програми.

Після закінчення програми корекційних занять проводиться повторна діагностика для визначення рівня взаєностосунків між сиблінгами з використанням тих самих методик: методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової), методика діагностики сиблінгового спілкування. Модифікований варіант методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська), опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (Марківська І.М.), проєктивна методика «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана).

Оскільки заняття передбачає роботу з учнями старшої школи, необхідно безперервно стежити за тим, аби учасники заняття включалися в роботу, не відволікалися, не відсторонювалися. Таким чином кожне заняття необхідно включати процедуру (релаксація), що сприяє саморегуляції дитини, а саме:

- вправи на релаксацію (знижують рівень збудження, знімають зайву напругу);
- дихальна гімнастика (діє як заспокійливе, на нервову систему);
- мімічна гімнастика (спрямована зняти суцільну напругу, відіграє значну роль у формуванні експресивної мови дітей);
- рухові вправи, які включають поперемінне або одночасне здійснення рухів кожною рукою під будь який текст (сприяє міжпівкульній взаємодії).

У процесі заняття діти сидять у колі – на стільцях або підлозі (можна сидіти на подушках різного кольору, що послугують зменшенню дискомфорту дитини). Коло – насамперед виражає можливість відкритого спілкування між учасниками. Форма кола формує у дитини відчуття цілісності, досконалості, надає гармонію у відносинах дітей, дозволяє їм відчувати особливу єдність, полегшує взаємодію та взаєморозуміння. Оскільки емоції заразливі, колективне співпереживання посилює їх і дозволяє отримати яскравіший досвід проживання емоційних ситуацій.

Тематичний план занять:

Перше заняття.

«Знайомство»

Знайомство учасників, утвердження правил та плану подальшої роботи, колективний розбір понять ціннісних орієнтацій.

План:

1. Обговорення мети тренінгу та плану роботи протягом терапевтичного курсу.
2. Встановлення правил роботи в групі.
3. Обговорення очікувань та побажань учасників.
4. Проведення вправ на знайомство.

Вправа «Автопортрет»

Мета: допомогти познайомитися групі.

Тривалість: 15 хвилин.

Учасники групи розсідаються так, аби утворилося коло. Промовляється завдання кожному учаснику. Їм необхідно розказати про себе так, наче їх описує хтось зі сторони (від третьої особи). Наприклад: Дмитро – високий чоловік, що носить довгі коси та трохи щуриться через поганий зір. Спокатку учасникам потрібно описати зовнішність, а потім підвести розповідь до особистісного опису (характер, особистісні якості). Важливим уточненням є те, що інші учасники повинні уточнювати деталі, формулюючи запитання таким чином, аби вони стосувалися третьої особи. Ведучий тренінгу повинен слідкувати за конкретністю запитань та непорушністю правил вправи [8].

Вправа «На крижині»

Мета: націлена на емоційне розслаблення.

Тривалість: 12 хвилин.

Ведучий підготовлює локацію, розставляючи стільці для кожного з учасників в один ряд. Група займає місця стоячи зверху на стільцях. Кінцевим завданням вправи є – не змінюючи позицію стоячи, переміститися на як можна меншу кількість стільців всією групою. Необхідно зазначити учасникам, що зі стільців сходити на підлогу заборонено. Участь ведучого у цій вправі засновується на тому, що, як тільки учасники почнуть «групуватися», йому необхідно прибирати стільці, що вже звільнилися. Під кінець вправи можна подразнити групу, імітуючи процес відбирання стільця на якому стоять учасники. Проте, необхідно пам'ятати, що вправа досить важка фізично, тому не потрібно її затягувати та важливо спостерігати за безпекою протікання всієї роботи [8].

Вправа «Самоаналіз»

Мета: сприяти розкриттю, самоаналізу та ближчому знайомству учасників.

Тривалість: 20 хвилин.

Учасникам дається завдання: описати ієрархію самосприйняття. Від більшого до меншого необхідно написати те, що їх хвилює в собі. Це може стосуватися поведінкових звичок, особливостей спілкування з іншими,

зовнішнього вигляду, досягнень тощо. Дана вправа є корисною як для самоаналізу учасників, так і для аналізу ведучим, адже отримана інформація може допомогти в подальшій різноманітній роботі.

5. Обговорення в колі особливостей сиблінгових взаємовідношень у сім'ї, можливого впливу на конкретну особистість.

6. Обговорення понять відповідальності та організованості. Поділяємо учасників на три групи шляхом жеребу (розраховуємо по черзі на, наприклад, «лимони», «вишні» та «банани» та кажемо об'єднатися за спільною назвою). Кожна команда отримує інструментарій – олівці, маркери, папір тощо. Кожна з команд отримує завдання намалювати збірний образ людини. Перша команда малює людину відповідальну, друга – організовану, а третя зображає людину, яка має та розуміє власні ціннісні орієнтації. Далі всі представляють свої роботи та пояснюють чому зобразили саме такі образи. Спільно міркуємо про проведену роботу.

7. Фото на пам'ять та завершення зустрічі [8].

Друге заняття.

«Стаємо ближче»

Аналіз понять ціннісних орієнтацій, оцінка та робота з особистісними ціннісними орієнтаціями.

План:

1. Привітання в колі.

2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.

3. Обговорення з учасниками їх ставлення та відношення до ціннісних орієнтацій, важливість їх прояву в їхньому житті.

4. Лекційне повідомлення на тему цінностей у житті людини. Підключення до дискусії учасників.

5. Проведення вправ та методик на дослідження особистісних цінностей.

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Мета: дослідження ціннісно-мотиваційної сфери учасників.

Тривалість: 25 хвилин.

Учасникам роздаються два списки цінностей (термінальні та інструментальні), що містять по 18 термінів кожен. Завданням є – розмістити всі цінності в порядку від найважливіших до найменш важливих для даної особистості [41].

Вправа «Сенкан»

Мета: допомогти розумінню та прийняттю цінностей, викликати позитивні емоції.

Тривалість: 15 хвилин.

Запропонувати учасникам скласти сенкан – білий вірш, що поєднує коротко зібрану інформацію у п'ять рядків.

Для створення сенкану є відповідні правила:

1) Перший рядок має містити одне слово, а саме іменник (у випадку роботи з розумінням поняття цінностей, таким словом може бути «Цінність»).

2) Другий рядок містить два слова, які є прикметниками і означають опис чогось (наприклад, справжня, необхідна).

3) Третій рядок описує конкретну дію та має складатися з трьох слів (дієслів). Прикладом може бути: направляє, допомагає, орієнтує.

4) Ставлення до теми повинно бути описано у четвертому рядку та складатися з чотирьох слів: «мої цінності формують мене».

5) Завершальний рядок – це синонім до теми та складається з одного слова (наприклад, значущість).

Учасники за бажанням діляться створеними віршами та обговорюють складні та приємні моменти, що виникали під час виконання вправи.

6. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.

7. Фото на пам'ять та завершення зустрічі [12].

Третє заняття.

«Вперед, не зупиняймося!»

Коллективний аналіз понять відповідальності, діагностика рівня відповідальності учасників.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.
3. Обговорення з учасниками їх розуміння поняття відповідальності та важливість даної якості для особистості, а також її прояв в особистій та соціальній взаємодії.
4. Лекційне повідомлення на тему відповідальності у житті людини. Підключення до дискусії учасників.
5. Дослідження рівня відповідальності кожного учасника за допомогою методики Тест «експрес-діагностика відповідальності».

Тест експрес-діагностика відповідальності [37]

Мета: Оцінка відповідальності учасників.

Тривалість: 15 хвилин.

Учасникам надається форма із запитаннями та таблицею куди необхідно надати відповіді. У формі представлено інструкцію щодо правил проходження тесту. За допомогою представлених питань, дитина повинна визначити свій ступінь відповідальності.

6. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

Четверте заняття.

«Я відповідальний (на)»

Дискусія та тему важливості відповідальності для особистості.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.

3. Проговорення підсумків після аналізу результатів методики на визначення рівня відповідальності.

4. Дискусійні вправи на розвиток відповідальності.

Вправа «Прийняття відповідальності» [18]

Мета: дослідження процесу прийняття відповідальності.

Тривалість: 25 хвилин.

Необхідно розділити групу на пари шляхом жеребу (залежно від кількості учасників. Наприклад, якщо учасників десять, можна розрахувати на перший, другий, третій, четвертий, п'ятий та об'єднати людей з однаковими номерами). В кожній парі по черзі висловлюються учасники про те, що вони хочуть, про що мріють, як планують якусь ситуацію тощо, тоді як його партнер повинен у відповідь запропонувати уявні ситуації, події, які приведуть до того, що це буде неможливим. Перший учасник пари повинен буде надати контраргументи чому його бажання/почуття є реальним. Кожна фраза закінчується словами «я беру відповідальність на себе».

Приклади: «Учасник 1 – «Я думаю, якщо я вчиню так...(опис вчинку), я зможу досягти цього...(опис чого саме)», Учасник 2 – «А якщо тобі не вистачить сміливості?», Учасник 1 – «Я вирішив, а отже це можливо і я беру на себе відповідальність за це». Необхідно запитати учасників про те, як спочатку вони бачили свої наміри або побажання та як змінилося їх ставлення після запропонованих іншим учасником складностей. Учасникам треба висловитися стосовно того як можна рефреймінгувати (знайти позитивне у негативному) у такому випадку.

Вправа «Автобіографія» [21]

Мета: Встановлення взаємозв'язку між відповідальністю та авторською позицією в житті.

Тривалість: 25 хвилин.

Кожен член групи розповідає про ті події, ситуації свого життя, в яких формувалися або виявлялися його позитивні або негативні якості. Інші учасники ставлять питання «Чи можна було вчинити інакше?». Спочатку

доповідач знаходить альтернативні дії, а потім підключається вся група. Під час обговорення аналізуються ситуації, спроба знайти щось спільне між ними.

5. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.
6. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

П'яте заняття Тримаю марку»

Присвячене продовженню розвитку відповідальності кожного учасника.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.

3. Висловлення учасників, за бажанням, стосовно інсайтів та нових думок, що виникли після проведених зустрічей.

4. Мозковий штурм «Особливості впливу відповідальності на особистісні та соціальні взаємодії».

Учасників необхідно розділити на три групи методом жеребу (описаний раніше) та дати їм час обговорити та провести дискусію на задану тему.

5. Мозковий штурм «Прояв відповідальності та безвідповідальності у житті особистості».

Мета: дослідити чим відрізняється життя людини, яка поводить себе відповідально від тієї, що живе безвідповідально.

Групу необхідно поділити на дві команди (розрахувати на перший-другий та об'єднати за номерами). Кожна з груп повинна вигадати план-сценарій, в якому детально опишуть життя відповідальної та безвідповідальної людини. Після чого кожна з команд презентує свої сценарії. Під час обговорення всі можуть активно брати участь та обмірковувати, як можна було вчинити в кожному сценарії, аби хід подій повністю змінився. Підсумовуючи, проводимо обговорення власного досвіду, де учасники діляться ситуаціями, в яких їм бракувало відповідальності.

6. Проведення вправ на розвиток відповідальності.

Вправа «Карусель» [21]

Мета: дослідження відмінностей в прийнятті відповідальності.

Тривалість: 15 хвилин.

Група ділиться на «перші» і «другі» номери. «Перші» номери стають в коло і стоять обличчям до «других» номерів, які утворюють зовнішнє коло. Учасники розподіляються один проти одного. Протягом 1 хвилини «другі» номери вимовляють партнеру навпроти: «Я хочу ..., я хочу ..., я хочу ...». Через 1 хвилину «карусель» зсувається на одну людину. В ході всієї процедури утворюється «енергетичний котел»: все виговорюється протягом певного часу без критики одній і тій самій людині. Потім «перші» номери аналогічним чином виконують наступне завдання: говорити кожному «другому» номеру фрази - «Я можу ..., я можу ..., я можу ...».

Вправа «Спробую – зроблю» [21]

Мета: активізація відповідальності в учасників.

Тривалість: 15 хвилин.

Необхідно розподілити групу на пари (розрахувати на перший-другий та об'єднати за номерами). Кожен з учасників пари поперемінно формулює фрази, які містять слово «спробую». Після того, як обидва проголосили свої варіанти, учасникам необхідно замінити слово «спробую» у своїх фразах на слово «зроблю». Після виконання вправи, група обговорює в колі свої враження від зміненого формулювання та свої думки, що виникли після.

Вправа «Гурбота» [40]

Мета: прийняття відповідальності за своє власне життя.

Тривалість: 15 хвилин.

Уявіть собі всіх тих людей, про яких ви повинні піклуватися, за життя і поведінку яких ви відчуваєте відповідальність. Порахуйте їх і запишіть на листок. Коли ви перерахуйте тих, хто відноситься до цієї категорії, зупиніться і задайте собі наступне питання: «Включив (ла) я себе в цей список?». Обговорення: аналізуються отримані результати, і обговорюється, чому так вийшло.

7. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.
8. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

Шосте заняття «Не зупиняйся!»

Продовження роботи з метою розвитку відповідальності як особистісної якості.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.
3. Обговорення з учасниками їх розуміння поняття організованості та важливість даної якості для особистості, а також її прояв в особистій та соціальній взаємодії.
4. Лекційне повідомлення на тему організованості у житті людини. Підключення до дискусії учасників.
5. Дослідження рівня організованості кожного учасника за допомогою методики «Самооцінка організованості» (Є. П. Ільїн).

Методика «Самооцінка організованості» (Є. П. Ільїн) [17]

Мета: дослідження характеристик прояву до самоорганізації.

Тривалість: 35 хвилин.

Учасникам надається форма із запитаннями. Прочитавши твердження опитувальника, і у випадку згоди учасникам необхідно поставити знак «+», а у випадку незгоди знак «-». Організованість вираховується шляхом підрахунку суми балів за відповіді «так» та відповіді «ні» на запитання. Чим більша сума балів, тим вище організованість учня.

6. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

Сьоме заняття «Я особистість»

Дискусія та тему важливості організованості для особистості.

План:

1. Привітання учасників, обговорення своїх думок за минулий тиждень та очікувань від зустрічі у колі.
2. Обговорення результатів дослідження методики на відповідальність.
3. Дискусійні вправи на розвиток відповідальності.

Вправа «Коридор»

Мета: мобілізація самоконтролю (організованності).

Тривалість: 15 хвилин.

Учасники розраховуються на перший – другий, розбиваються на групи та стають коридором. Кожному з них видається репліка – вказівка, яку вони мають вимовити, поки хтось по черзі йде крізь цей живий коридор (наприклад, потягнись, стій, йди гуляти, присядь, застібнись, розчешися, співай, танцюй, рахуй, стрибай, біжи, умийся, спи, пиши, пропилесось, випий молоко, розкажи вірш, пливи, стрибай на скакалці, скажи своє ім'я тощо). Під час обговорення необхідно обговорити такі запитання: «Які почуття випробовували, коли проходили, давали вказівки?», «Які бажання виникали під час виконання цієї вправи?», «Яку ситуацію нагадала ця вправа?» та замислитися стосовно того, як інакше можна було відреагувати.

Вправа «Сядьте так, як...»

Мета: навчитися організовувати та контролювати власну позу та міміку.

Тривалість: 20 хвилин.

Учасникам роздаються картки з описаною ситуацією. Кожен, хто отримав карту, повинен нікому її не показувати. Потім по черзі вони демонструють ту ситуацію, яка описана на картці, а решта учасників повинні здогадатися про що йде мова. Список ситуацій буде представлений на дошці. Приклади ситуацій: школяр, який отримав двійку за контрольну; бізнесмен, який підписав контракт, який принесе йому 100 тисяч доларів прибутку; фігурист, який упав у фінальному виступі, через що залишився без медалі; футболіст - нападник, який забив вирішальний гол; кошеня, яке щойно нагадало господині в капці; спортсмен, який повертається додому з олімпійською медаллю; артист, який виконав свою нову пісню так, що не

заслужив оплесків; герой, який одержав медаль «За відвагу на пожежі»; випускник, який провалив вступні іспити; студент, який закінчив інститут із червоним дипломом. Під час обговорення ведучому необхідно підняти питання стосовно того, як нас бачать оточуючі і як на це впливає власна організованість.

4. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.
5. Фото на пам'ять та прощання.

Восьме заняття «Мій розвиток»

Продовження роботи з метою розвитку організованості кожного учасника для покращення взаємостосунків.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.
3. Висловлення учасників, за бажанням, стосовно інсайтів та нових думок, що виникли після проведених зустрічей.
4. Мозковий штурм «Як організованість впливає на особистісні та соціальні взаємодії». Учасники діляться на 3 міні-групи та обговорюють дане питання.
5. Мозковий штурм «Організованість – відкладання як якості особистості».

Мета: показати відмінності організованої і неорганізованої особистості. Група ділиться на дві команди, одна з яких на аркуші (ватмані) пише ситуації, в яких є доречним прояв організованості. Друга команда пише ситуації, в яких відсутність організованості призвела до негативних наслідків. Під час обговорення результатів представники команд пояснюють написане і розповідають, що їм допомагало, а що заважало в житті та навчанні.

6. Проведення вправи на організованість.

Вправа «Футбол для восьминогів» [38]

Мета: згуртування, переключення уваги та тренування злагодженості дій учасників, вміння регулювати свою поведінку.

Тривалість: 15 хвилин.

У грі беруть участь дві команди. Вони стають у тісні кучки обличчями назовні, відводять руки за спину і беруться ззаду за руки учасників, що стоять поруч, таким чином, щоб команда могла перемістися лише як єдине ціле, не «розвалюючись» на окремих учасників. Команди, об'єднані таким чином, зображають восьминогів, які грають у футбол. Завдання кожної з команд – за час, відведений на гру, забити якнайбільше голів у ворота суперників. Команди повинні протягом всієї гри переміщатися як єдине ціле, розчіплятися учасникам не можна.

7. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.

8. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

Дев'яте заняття «Фінал близько»

Обговорення наявних результатів та робота з відповідальністю, організованістю, ціннісними орієнтаціями та навичками спілкування.

План:

1. Привітання в колі.

2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі. Озвучення учасниками побажань та очікувань на дане терапевтичне заняття.

3. Висловлення учасників, за бажанням, стосовно інсайтів та нових думок, що виникли після проведених зустрічей.

4. Дискусія стосовно важливості таких особистісних якостей як відповідальність, організованість та вміння спілкування.

5. Обговорення думок, що виникли в учасників у процесі роботи.

6. Фото на пам'ять та завершення зустрічі.

Десяте заняття «Далі буде...»

Підведення підсумків та надання рекомендацій щодо практичної адаптації отриманих знань.

План:

1. Привітання в колі.
2. Спільне обговорення думок, що виникали в учасників після минулої зустрічі.
3. Озвучення учасниками думок щодо відповідності мети зустрічей з наявним результатом та очікувань стосовно завершальної тренінгової зустрічі.
4. Мозковий штурм «Який взаємозв'язок мають цінності, відповідальність, організованість з вмінням спілкування?». За бажанням учасників, спільні думки, які вони вважають найважливішими, можна дублювати на дошці.
5. Надання рекомендацій щодо практичної адаптації отриманих знань. Запропонувати учасникам один раз на тиждень приділяти увагу пройденому матеріалу. Перед дзеркалом виконувати вправу «Карусель», метою якої є прийняття відповідальності, а дзеркало допоможе посилити терапевтичний ефект. Спостерігаючи своє відображення, кожен з учасників зможе посилити відповідальність перед собою за свої слова та вчинки. Як результат, надалі, у звичайній соціальній взаємодії, вони будуть згадувати формулювання «Я можу...», що допоможе ефективніше досягати бажаних цілей.
6. Завершальна рефлексія. Учасникам необхідно відповісти на такі питання: «Чи вплинув на мене досвід, отриманий протягом 10 занять?». Якщо відповідь ствердна, то ведучий ставить запитання «Як саме вплинув?». «Чи матиме на мене вплив досвід, отриманий протягом 10 занять, через місяць?». Якщо відповідь ствердна, ведучий пропонує припустити як саме впливатиме досвід і чим визначений такий досить тривалий вплив?». «Чи матиме на мене вплив досвід, отриманий протягом 10 занять, через рік?». Якщо відповідь ствердна, ведучий пропонує припустити як саме впливатиме досвід і чим визначений такий досить тривалий вплив?».
7. На прикінці кожен з учасників повинен висловитися стосовно того, що йому сподобалося більше всього в роботі, чи збіглися очікування з тим, що

він отримав та подякувати собі та всім присутнім за проведenu роботу. Останнє фото на пам'ять.

3.2 Аналіз результатів дослідження

Ми прагнули протестувати розроблену програму розвитку покращення взаємостосунків сиблінгів в очному варіані. Однак, враховуючи ситуацію в Україні, а саме воєнне вторгнення Російської Федерації [42], знищення усього живого на територіях України та вимушену необхідність українців масово покидати свої домівки, нам довелося опробувати нашу програму в онлайн форматі. Для цього було проведено 5 факультативних занять з усієї програми. Основа увага приділялась щодо максимально можливого спілкування у дистанційному режимі. Робота проходила у дистанційному форматі на платформах «Google Meet» та «ZOOM». Програма була ситуативно змінена заради отримання найбільшого результату при віддаленій роботі: зокрема виключені вправи з фізичним навантаженням.

Перше заняття передбачало знайомство, збір інформації про учасників та їхніх братів і сестер, їхні стосунки. Група діяла активно тому програму першого уроку виконано на 100%. Була проведена вправа на знайомство учасників один з одним (вправа «Автопортрет»), а також вправа для комфортного емоційного настрою всередині групи, саморозкриття та розкриття інших (вправа на самоаналіз).

Наступним кроком було обговорення положення братів і сестер, стосунки братів і сестер у родині. Учасники ділилися власними спостереженнями щодо стосунків зі своїми братами та/або сестри. Наприкінці було проведено мозковий штурм учасників, де ми аналізували поняття відповідальності та організації, і навіть їх відмінності. Закінчили уроки обміну та обговорення початкових очікувань та отриманих вражень.

Друга зустріч базувалася на аналізі понять цінності орієнтації, оцінка та робота над особистісними ціннісними орієнтаціями. З учасниками було

проведено обговорення їх настроїв та ставлення до ціннісних орієнтацій, значення їх прояву в їхньому житті. Також, ведучим продемонстровано лекцію з використанням аудіо роликів та презентації на тему: цінності в житті людини. Наступний крок – вправи та методи дослідження особистісних цінностей (методика «Цінність орієнтування», вправа «Сенкан»). На завершення обмін та обговорення думок.

Третя зустріч була спрямована на діагностику рівня відповідальності та аналізу самого поняття. Відбулася дискусія з учасниками про їхнє розуміння поняття відповідальності та важливість цієї якості для особистості, а також його прояв в особистій та соціальній взаємодії. Наступний етап – лекційне повідомлення на тему відповідальності у житті з використанням презентаційного та аудіо матеріалу. Наприкінці заняття проведено дослідження рівня відповідальності кожного учасника із використанням тест-методу «Експрес-діагностика відповідальності». На завершення відбулося обмін та обговорення думок.

Четверта зустріч – це дискусія на тему важливості відповідальності для особистості. Ми провели спільне обговорення думок, які виникли в учасників після останньої зустрічі. Після цього відбулася дискусія щодо результатів аналізу методики визначення рівня відповідальності. Наступним кроком після спілкування з учасниками був проведено дискусійні вправи з розвитку відповідальності (вправа «Прийняття відповідальності»). Особливу увагу ми приділили вправі «Автобіографія», оскільки з її допомогою ми встановили взаємозв'язок між відповідальністю і авторською позицією в житті. Зустріч завершувалася етапом обміну та обговорення виниклих думок.

Остання, п'ята, зустріч була заснована на обговоренні на темі важливості організації для людини. Були обговорені результати вивчення методології відповідальності з останньої зустрічі. А також дискусійні вправи щодо розвитку відповідальності (вправа «Коридор»). Наприкінці зустрічі відбувся обмін та збір відгуків про зустріч та курс навчання. Ведучим надані

рекомендації з приводу використання отриманих знань та навичок у майбутньому, особистому житті, суспільстві.

В цілому отримані результати можна оцінити позитивно: учасники оптимізували теоретичні знання та отримали практичні навички, які отримали під час занять, проаналізували власні особливості. Загалом повну програму корекції реалізувати не вдалося через обмежені інструменти взаємодії через онлайн-формат проведення. Щоб покращити наші пропозиції, ми рекомендуємо офлайн-версію програми, оскільки специфіка вправ та їх ефективність вимагає наявності учасників дослідження.

Від так, завершальним етапом експериментального дослідження став контрольний етап, на якому ми поставили перед собою наступні завдання:

1. Проведення повторної діагностики.
2. Оцінка та інтерпретація результатів.

На контрольному етапі роботи проводили повторну діагностику тими ж методами, що й на констатуючому. Завдання також надавалися на електронну адресу дітей та у подальшому отримання відповідей у зворотньому напрямку за допомогою електронної пошти. У діагностиці брали участь діти, з якими проводилась корекційна робота.

У роботі з дітьми з використанням терапевтичних методик у процесі корекції удосконалення взаємостосунків учнів старших класів зі своїми сиблінгами у багатьох дітей все ж таки не зважаючи на обставини непереборної сили, спостерігається позитивна динаміка.

Таким чином, в експериментальному дослідженні ми отримали наступні показники, наведені в таблиці 3.8 та відображені на рисунку 3.7.

Таблиця 3.8

Результати повторної діагностики за методикою «Братсько-сестринський опитувальник»

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Шкали	Кількість балів	Рівень
1	X 1	Емпатія	30	Середній
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	24	Середній
		Примус	9	Низький
2	X 6	Емпатія	22	Середній
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	19	Середній
		Примус	9	Низький
3	X 7	Емпатія	30	Середній
		Підтримка кордонів	22	Середній
		Подібність	29	Середній
		Примус	9	Низький
4	X 9	Емпатія	45	Середній
		Підтримка кордонів	23	Середній
		Подібність	31	Високий
		Примус	9	Низький
5	X 11	Емпатія	38	Середній
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	22	Середній
		Примус	10	Середній

Продовження таблиці 3.8

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Шкали	Кількість балів	Рівень
6	X 13	Емпатія	28	Середній
		Підтримка кордонів	19	Середній
		Подібність	31	Високий
		Примус	9	Низький
7	X 14	Емпатія	32	Середній
		Підтримка кордонів	16	Середній
		Подібність	26	Середній
		Примус	10	Середній
8	X 15	Емпатія	39	Середній
		Підтримка кордонів	21	Високий
		Подібність	20	Середній
		Примус	10	Середній

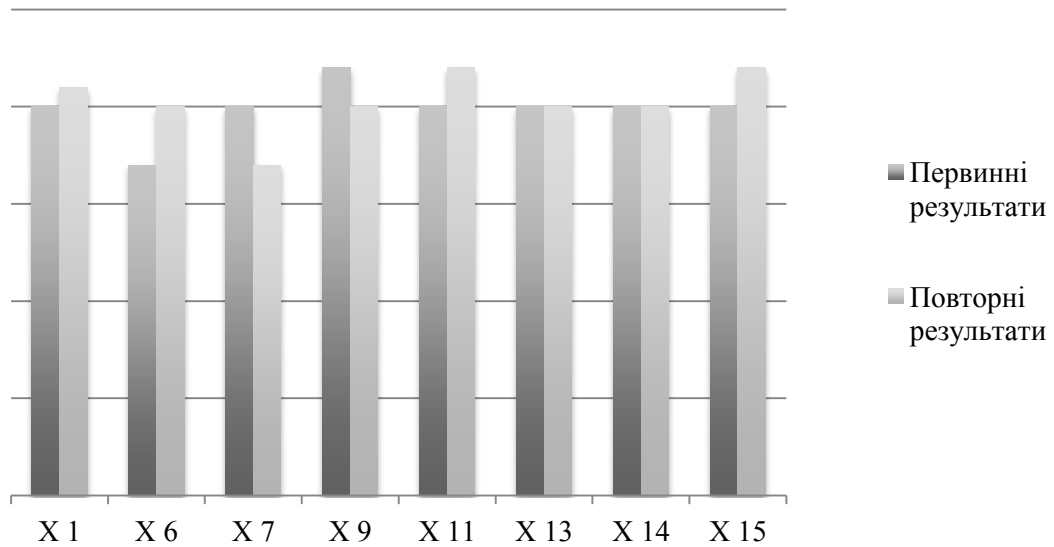

Рис. 3.7 Результати повторної діагностики за методикою «Братсько-сестринський опитувальник»

Повторні результати за методикою діагностики сиблінгового спілкування за модифікацією М.В. Кравцової представлені в таблиці 3.9 та на рисунку 3.8.

Таблиця 3.9

Результати повторної діагностики за методикою сиблінгового спілкування за модифікацією М.В. Кравцової

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Довірливість спілкування		Порозуміння між сиблінгами		Подібність поглядів брата та сестри	Загальні символи сім'ї	Легкість спілкування між сиблінгами	Психогерпетичність спілкування
		Оцінка себе	Оцінка брата/сестри	Оцінка себе	Оцінка брата/сестри				
1	X 1	2	1	10	13	6	11	9	7
2	X 6	1	1	8	12	7	8	9	7
3	X 7	1	0	6	11	7	9	7	6
4	X 9	-1	0	8	10	6	8	8	6

5	X 11	0	1	7	11	9	10	8	7
6	X 13	4	6	11	12	15	16	11	8
7	X 14	2	2	9	9	8	10	9	7
8	X 15	1	1	8	10	6	7	7	7

Візуально результати повторної діагностики за методикою сиблінгового спілкування за модифікацією М.В. Кравцової можна відобразити таким чином (рис. 3.8):

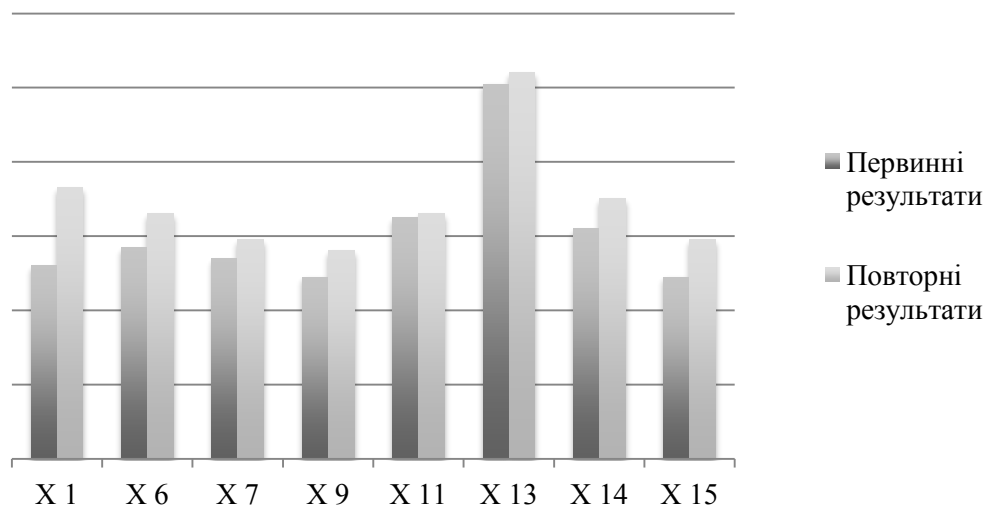

Рис. 3.8 Результати повторної діагностики за методикою сиблінгового спілкування за модифікацією М.В. Кравцової.

Розглянемо результати вторинної експертної оцінки опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми у таблицях 3.10, 3.11 та на рисунку 3.9.

Таблиця 3.10

Результати повторного дослідження щодо опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми (на вибірці старшокласників)

Опитувані Шкали	Невибагливість – вимогливість	М'якість – строгість	Автономність – контроль	Емоційна дистанція –	Відкидання – прийняття	Відсутність співробітництва – співробітництво	Незгода – згода	Непослідовність – послідовність	Авторитетність батьків	Задоволеність відносин з батьками
X 1	10	9	11	13	14	10	11	11	11	13
X 6	11	9	13	14	14	14	11	11	15	15

X 7	12	10	14	12	15	13	12	12	16	15
X 9	12	9	14	14	15	13	12	13	15	17
X 11	12	9	13	14	15	13	12	13	13	15
X 13	12	9	10	14	16	14	14	14	13	15
X 14	11	10	13	12	14	13	11	11	12	13
X 15	10	9	13	13	14	13	12	13	13	15

Таблиця 3.11

**Результати повторного дослідження щодо опитування вивчення
взаємодії батьків з дітьми (на вибірці батьків старшокласників)**

Опитувані батьки	Шкали	Невибагливість – вимогливість	М'якість – строгість	Автономність – контроль	Емоційна дистанція –	Відкидання – прийняття	Відсутність співробітництва – співробітництво	Незгода – згода	Непоследовність – послідовність	Авторитетність батьків	Задоволеність відносин з дитиною
X 1		11	8	14	15	12,5	14	12	12	13	15
X 6		11	8	14,5	16	14	13	13	14	14	18
X 7		11	10	14	16	14,5	14	13	14	14	15
X 9		13	8	14	15	14,5	14	14	12	16	18
X 11		11	10	14	18	14	13	13	15	16	17
X 13		13	8	14,5	15	16	18	13	14	14	18
X 14		11	10	14,5	15	14,5	16	12	16	15	16
X 15		11	8	15,5	16	16	18	12	14	15	15

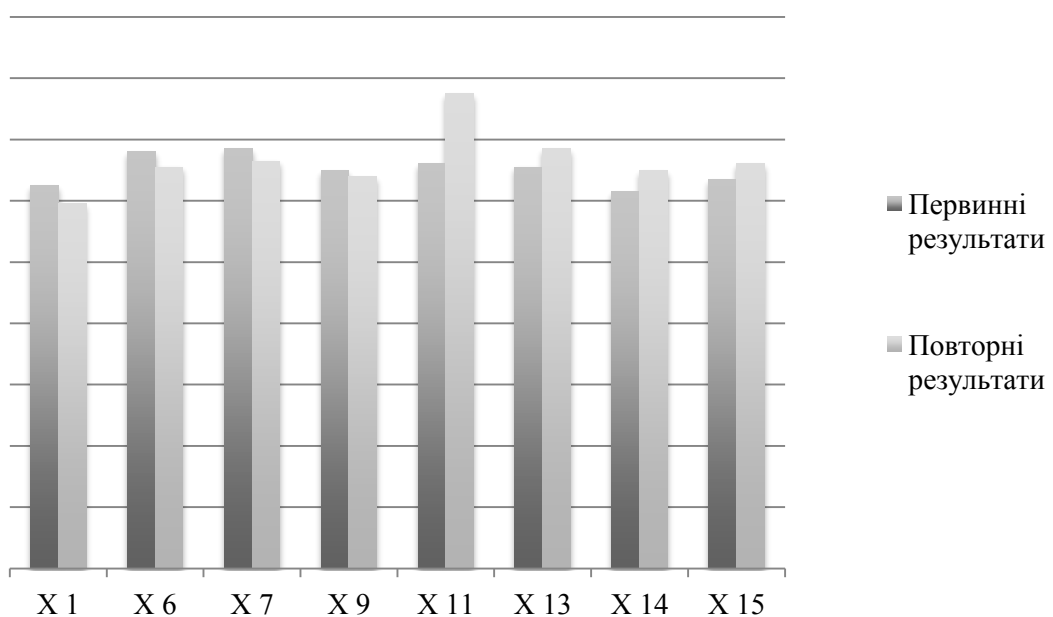

Рис. 3.9 Результати повторного дослідження щодо опитування вивчення взаємодії батьків з дітьми

Повторні результати дослідження за методикою «Малюнок сім'ї» представлені в таблиці 3.12 та на рисунку 3.10.

Таблиця 3.12

Результати повторного дослідження за методикою «Малюнок сім'ї»

Опитувані Ознаки	Загальний розмір малюнка	Кількість членів сім'ї	Відповідні розміри членів сім'ї (магір, батько, сестра/брат)	Відстань між членами сім'ї/ Наявність будь яких ознак між ними.	Наявність тварин	Вид зображення	Ступінь прояву позитивних емоцій	Ступінь акуратності виконання
X 1	середній	4	середній	мала	ні	на тлі пейзажу	4	4
X 6	великий	3	середній	мала	ні	на тлі пейзажу	4	3
X 7	великий	4	середній	мала	так	на тлі пейзажу	3	4
X 9	середній	3	середній	середня	ні	на тлі пейзажу	4	4
X 11	середній	4	великий	середня	ні	на тлі пейзажу	3	4
X 13	великий	4	середній	мала	так	в інтер'єрі	4	3
X 14	середній	4	середній	мала	ні	в інтер'єрі	3	4
X 15	великий	3	середній	середня	ні	на тлі пейзажу	3	3

Результати повторного дослідження за методикою «Малюнок сім'ї» подані на рис. 3.10:

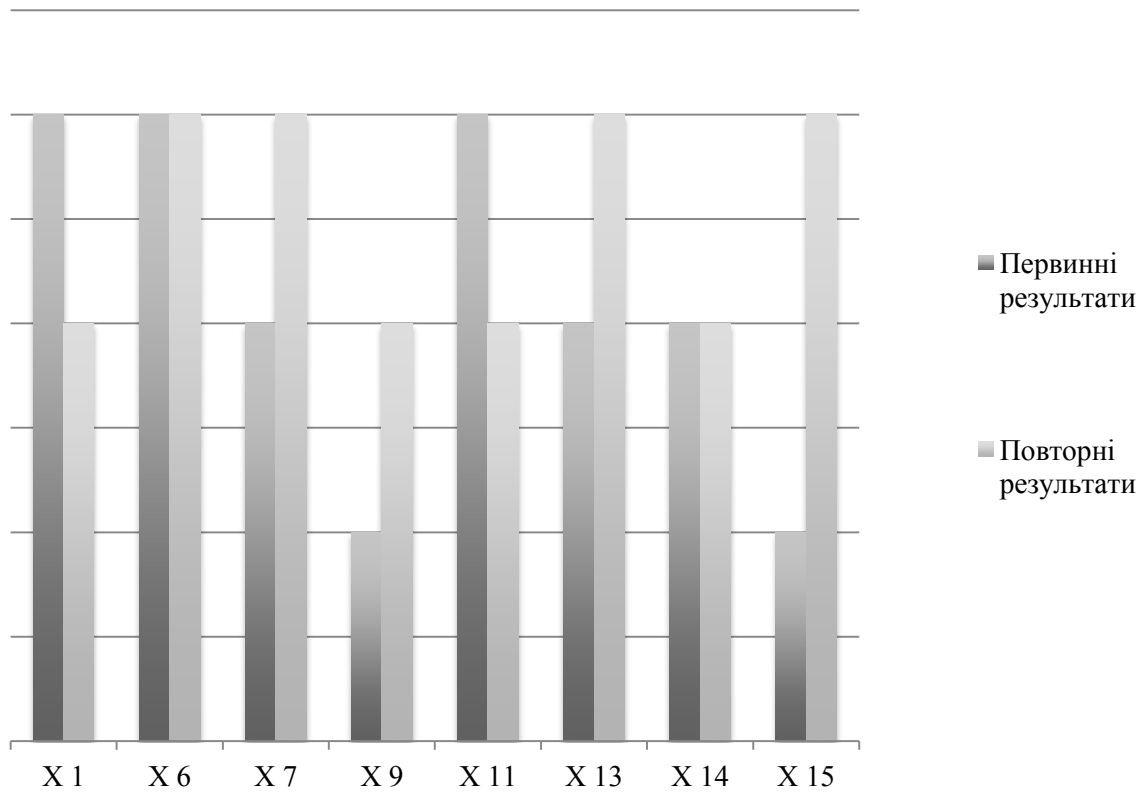

Рис. 3.10 Повторні результати дослідження за методикою «Малюнок сім'ї»

У таблиці 3.13 та на рисунках 3.11, 3.12, 3.13, 3.14 представлені зведені результати учнів за даними формуючого та контрольного етапу з діагностики за методиками «Братсько-сестринський опитувальник», «Діагностика сиблінгового спілкування», опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми та проєктивною методикою «Малюнок сім'ї».

Таблиця 3.13

Зведені результати формувального та контрольного етапів за методикою «Братсько-сестринський опитувальник», «Діагностика сиблінгового спілкування», опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми, проєктивна методика «Малюнок сім'ї»

№ з / п	ІІІ дитини	Методика «Братсько-сестринський опитувальник»		Методика «Діагностика сиблінгового спілкування»		Проєктивна методика «Малюнок сім'ї»		Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми		Зведений результат	
		Формуючий	Контрольний	Формуючий	Контрольний	Формуючий	Контрольний	Формуючий	Контрольний	Формуючий	Контрольний
1	X 1	Середній	Середній	Низький	Високий	Високий	Середній	Низький	Середній	Низький	Середній
2	X 6	Середній	Середній	Низький	Середній	Високий	Високий	Високий	Високий	Вище середнього	Вище середнього
3	X 7	Середній	Середній	Низький	Низький	Середній	Високий	Високий	Високий	Вище середнього	Вище середнього
4	X 9	Високий	Високий	Низький	Низький	Низький	Середній	Середній	Високий	Нижче середнього	Вище середнього
5	X 11	Середній	Високий	Низький	Низький	Високий	Середній	Середній	Високий	Вище середнього	Середній
6	X 13	Середній	Середній	Високий	Високий	Низький	Високий	Високий	Високий	Вище середнього	Середній
7	X 14	Середній	Середній	Середній	Високий	Середній	Середній	Низький	Середній	Середній	Вище середнього
8	X 15	Середній	Високий	Низький	Середній	Низький	Високий	Низький	Середній	Низький	Вище середнього

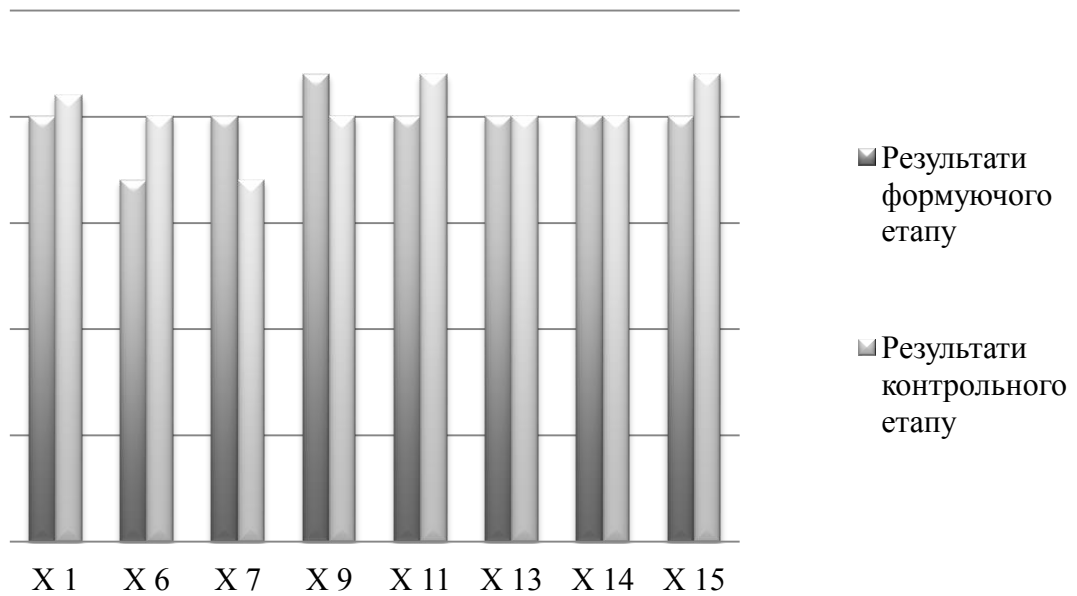

Рис. 3.11 Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за методикою «Братсько-сестринський опитувальник»

Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за методикою «Діагностика сиблінгового спілкування» репрезентовано на рис. 3.12:

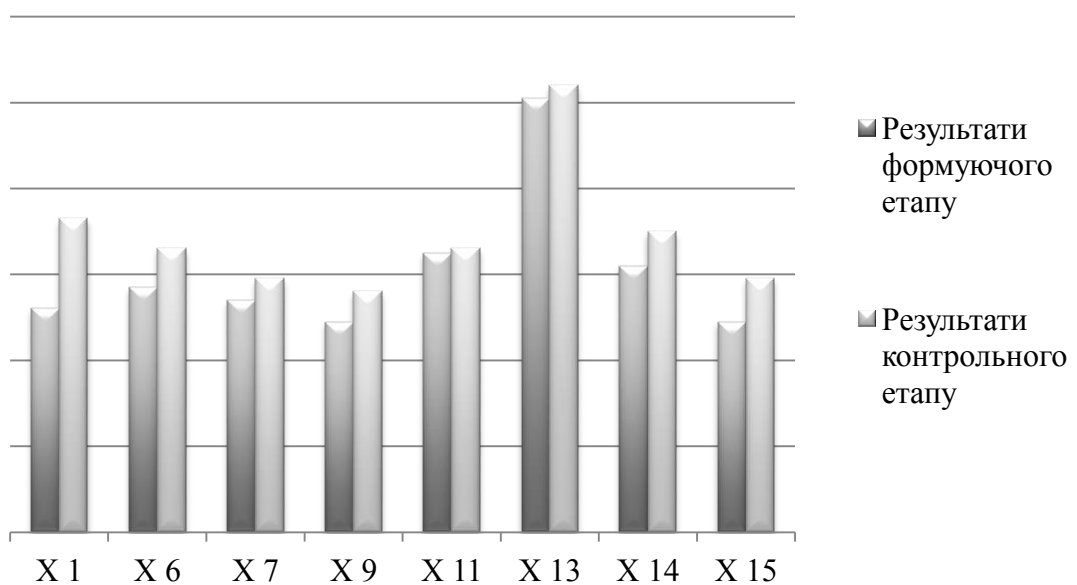

Рис. 3.12 Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за методикою «Діагностика сиблінгового спілкування»

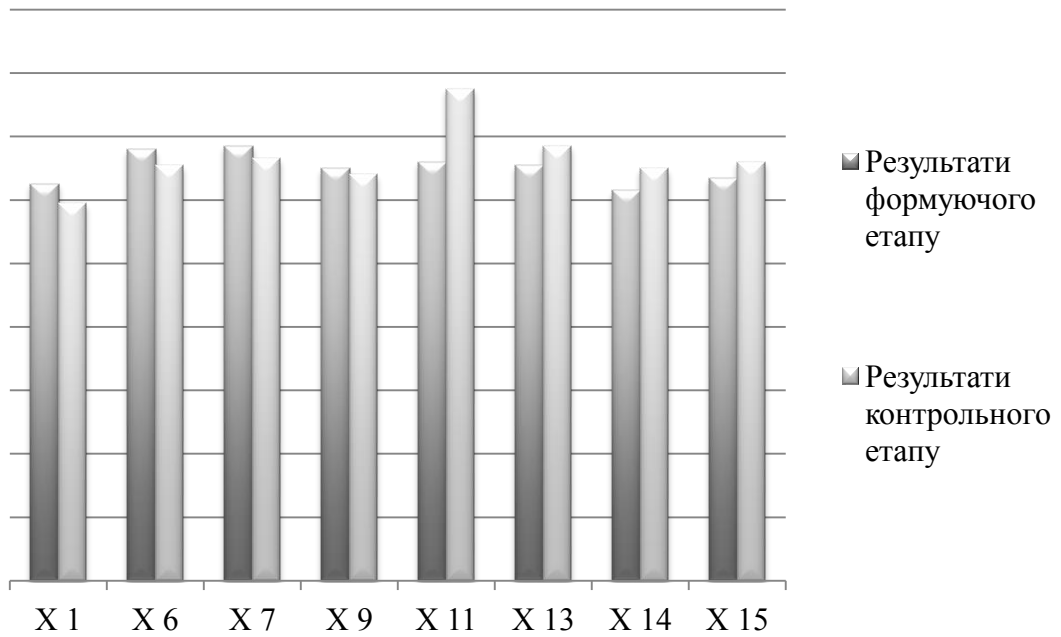

Рис. 3.13 Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за опитувальником для вивчення взаємодії батьків з дітьми

Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за проективною методикою «Малюнок сім'ї» репрезентовано на рис. 3.14:

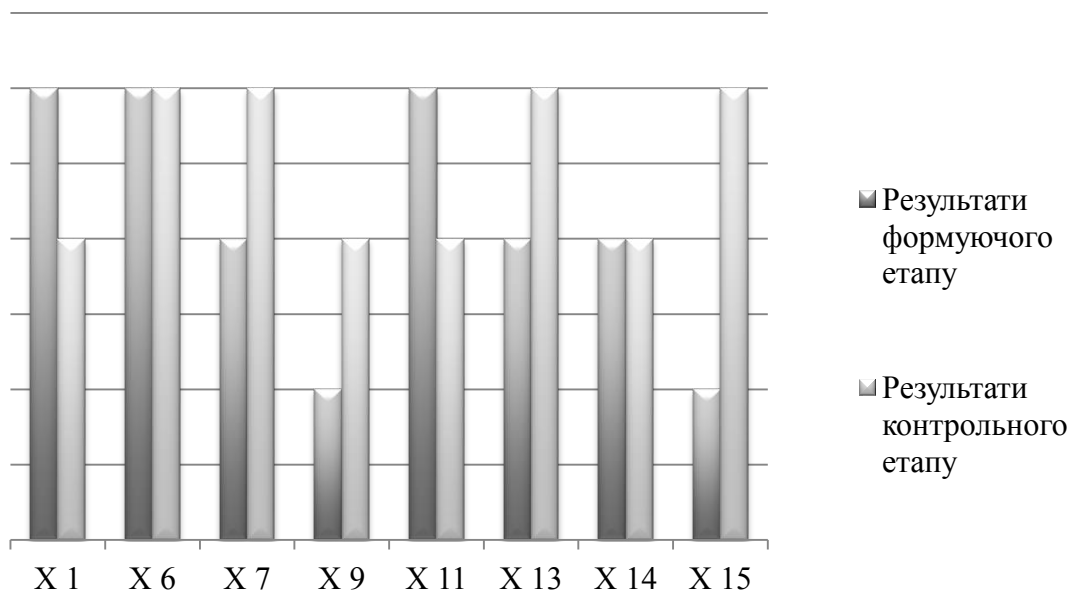

Рис. 3.14 Зведені результати на формуючому та контрольному етапах за проективною методикою «Малюнок сім'ї»

Отже, підсумуючи зазначимо, що нами було проведено індивідуальну роботу з дітьми старшого шкільного віку, орієнтовану на покращення взаємостосунків сиблінгів. За основу ми розробили програму, яка отримала назву «Справжні друзі». У роботі з дітьми за допомогою терапевтичних методів у процесі корекції всі діти дали позитивну динаміку. Збільшився рівень взаємостосунків між сиблінгами, знизилась напруга в стосунках. Аналізуючи результати ефективності корекційної роботи, ми можемо зробити висновок про те, що розвиваючу роботу можна вважати успішною. Це дозволяє нам рекомендувати вибрані нами методи для використання у роботі з дітьми старшого шкільного віку.

3.3 Методичні рекомендації для психологів щодо покращення взаємостосунків сиблінгів

Взаємостосунки сиблінгів є однією з найважливіших ланок у житті індивідуума, який має брата чи сестру. Такі відносини є найбільш тривалими, вони продовжуються навіть довше ніж стосунки батьки-діти і мають велике значення для дитини. Адже практично все своє життя (починаючи з появи брата чи сестри і до старості) сиблінги пов'язані між собою. Вони зростають разом, навчають один одного, діляться один з одним щодо своїх планів на майбутнє, своїми секретами, вподобаннями тощо. І є дуже важливим те, щоб ці стосунки не втратили свою цінність, або зовсім гірше не зникли. Таким чином, для покращення взаємостосунків між сиблінгами ми рекомендуємо психологам наступне.

Існуюча система підготовки практикуючих психологів переважно орієнтована оволодіння певної системою теоретичних знань, спеціальних навичок і прийомів. Проте успішність професійної діяльності психолога багато в чому залежить від особистісних особливостей: системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому, для вивчення стосунків сиблінгів, поряд зі

світоглядом та професійною підготовкою, особливого значення набуває особистісна підготовка психолога, метою якої є формування професійно значущих якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації.

Практикуючий психолог зобов'язаний приймати клієнта безоцінно, орієнтуватися не на власні моральні уявлення, стереотипи світогляду та поведінки, а на систему цінностей клієнта. Феномен «приєднання» до позиції клієнта створює атмосферу довіри, забезпечує продуктивність надання кваліфікованої психологічної допомоги.

Психолог повинен володіти певним рівнем розвитку професійних навичок, до яких належать: вміння використовувати різноманітні засоби і методи впливу на клієнта, адекватно сприймати і розуміти його, налагоджувати ефективну взаємодію, орієнтуватись на партнера як на рівноправного суб'єкта спілкування.

Як суб'єкт професійної діяльності практикуючий психолог повинен володіти навичками успішної комунікативної діяльності, соціального сприйняття, емпатії, рефлексії, ідентифікації, високим рівнем розвитку інтерпретаційних навичок та емоційного інтелекту, структурним компонентом якого є усвідомлення своєї власної емоції, а також психолог повинен мати розвинену інтуїцію, та обов'язково, теоретичні знання та практичні навички роботи.

Успішна комунікативна діяльність психолога характеризується спонуканням клієнта до вираження емоцій. Бути хорошим слухачем, тобто мати навички емпатії та активного слухання, є одним із способів допомогти іншим почуватися комфортно обговорюючи їх почуття, особливо якщо ділитися цими почуттями для людини ризиковано або дуже важко через емоційні переживання. Усвідомлення власних почуттів, розуміння їх і опис власних почуттів у ситуації клієнта також може спонукати їх поділитися своїм досвідом.

Поняття «професіоналізм психолога» передбачає наявність не тільки необхідного високого рівня знань в галузі психологічних, фізико-математичних, технічних, біологічних або гуманітарних наук, тобто не тільки психологічних знань, а й певного рівень ерудиції та обізнаності в усіх сферах життя, а також оволодіння комплексом знань і практичних навичок професії психолога, що передбачає формування стійкого інтересу до особистості, відповідного світогляду, психологічного такту, професійної відповідальності і т.д. Ці риси психолога повинні формуватися в його свідомості ще зі студентських років.

Одним із визначень професійної відповідальності є: це невід'ємна якість особистості, яка включає усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, чітке знання своїх професійних функцій, володіння вміннями та навичками педагогічної праці, ініціативність, самостійність та творче ставлення до справи.

Психолог свою роботу базує на певних методах. Ми рекомендуємо діяти за такими методами, які забезпечують формування саме soft skills (м'які навички) у психологів, а саме: спостереження, опитування, дискусія, метод обробки даних, організаційні, метод «акваріум», коло якості, вікно Джохарі та інші [31].

Наприклад, специфічний «акваріумний» метод це одна з основних форм отримання специфічних глибинних психотерапевтичних знань і навичок. Особливістю методу є те, що він використовується для підлітків з метою розвитку вмінь вести дискусію, для навчання критичного мислення, для підвищення рівня комунікативної культури, емоційного інтелекту та емпатії.

Алгоритм цього методу, особливо під час роботи психотерапевтичної групи, такий: група піддослідних (11-19 людей, не більше) розміщується у колі, є дві провідні групи, вони також перебувають у колі, але трохи поза ним, щоб не зливатися з групою, не здійснювати вплив на групову динаміку та зміцнення статусу провідних. Піддослідний (клієнт), «хтось із групи чи за запрошенням, у якого є певний досвід та проблеми» та терапевт «господар,

(психолог)» знаходяться в центрі кола. Відбувається справжній психотерапевтичний сеанс «тут і зараз», а група перебуває в «акваріумі»: мовчки спостерігає, не втручаючись, слухає емоції, які проявляються у розповіді клієнта. Коли психотерапевтичний етап закінчується, психолог і клієнт повертаються в коло, і ті, хто був в «акваріумі», починають ділитися своїми емоціями, почуттями, емпатією і висловлювати підтримку клієнту або власним життєвим досвідом, який має актуальне значення. Психолог модерує зворотній зв'язок, іноді припиняючи невідповідне або невідповідне для клієнта спілкування, щоб підтримувати комфортне та нетоксичне середовище в групі. Адже є психологічно важкі теми, які не толеруються в групі, наприклад, насильство, лаяння тощо.

Окремо, вищеназвана методика допомагає розвинути рівень розуміння своїх емоцій, емоційний інтелект, емпатію, а також сформувати таку професійно важливу навичку, як уміння повідомляти свої емоції та переживання у прийнятній та доступній для клієнта формі [39, с. 34].

Однак, перелічені вище методики є не остаточними. Методи також необхідно обирати від сфери дослідження, тобто на ту тему з якою у людини є проблеми. В нашому випадку це сиблінгові відносини.

В результаті проведених нами досліджень можна надати і такі рекомендації: створювати та підтримувати емоційно стабільне середовище з домінуванням позитивних емоцій; надавати підвищену увагу та емоційну підтримку тим дітям, які частіше відчувають страх, наприклад інтровертам або емоційно неврівноваженим особам; застосовувати однакове ставлення до дітей; розширити можливості для само презентації; при висловленні власної думки, оцінювати і хвалити кожен успішний виступ і заохочувати їх до продовження; частіше проводити усні опитування; використовувати активаційні методи, у яких дітям доводиться виступати перед іншими, наприклад, рольові ігри чи дискусії.

Висновки до третього розділу

Як підсумок можна сказати що, нами було проведено індивідуальну роботу з дітьми старшого шкільного віку, орієнтовану на покращення взаєностосунків сиблінгів. За основу ми розробили програму, яка отримала назву «Справжні друзі». У роботі з дітьми за допомогою терапевтичних методів у процесі корекції всі діти дали позитивну динаміку. Збільшився рівень взаєностосунків між сиблінгами, знизилась напруга в стосунках. Аналізуючи результати ефективності корекційної роботи, ми можемо зробити висновок про те, що розвиваючу роботу можна вважати успішною.

Також надані практичні рекомендації для психологів щодо покращення взаєностосунків з сиблінгами. Ми рекомендуємо діяти за такими методами, які забезпечують формування саме soft skills (м'які навички) у психологів, а саме: спостереження, опитування, дискусія, метод обробки даних, організаційні, метод «акваріум», коло якості, вікно Джохарі та інші.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження щодо особливостей взаємостосунків сиблінгів з великою різницею у віці, результати якого викладені у данній роботі, дозволило нам сформуванати наступні висновки та пропозиції:

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, визначено основні поняття та вивчення сиблінгу. Альфред Адлер вперше визначив «впорядковані позиції» єдина – дитина, старша в сім'ї, середня дитина, молодша з двох дітей, молодша з трьох або більше дітей – і заявив, що відповідно до них люди відрізняються за характером. Згідно з Адлером, порядок народження є основним фактором, що визначає спосіб життя.

2. Виокремлено види сиблінгів. Розрізняють сиблінгів: повні рідні сиблінги (рідні брати чи сестри) мають однакових біологічних батьків та 50 % ідентичного геному з відмінного поміж людей; напівсиблінги мають лише одного спільного із батьків та споріднені на 25 %; зведені сиблінги – це діти від колишніх шлюбів батьків. Вони не споріднені кровно; за приймами – діти, що виростають разом в одній прийомній родині: годованці родини або біологічні діти опікуна; за всиновленням (удочерінням) – діти, не споріднені за кров'ю, яких всиновили (вдочерили), та які вважають одне одного своїми сиблінгами.

3. З'ясовано, що для визначення сиблінгового становища необхідно враховувати як мінімум: розмір сім'ї, різницю у віці між дітьми, співвідношення братів і сестер, расу, темперамент, методи виховання тощо. Відносини між братом і сестрою завжди емоційно насичені являють собою своєрідну модель поведінкових реакцій людини в різноманітності життєві ситуації. Зазвичай вони тривають довше, ніж батьківсько-дитячі відносини, мають надзвичайний вплив як на соціалізацію, формування характеру і поведінки кожного з дітей у ранньому віці, а також за вибором шлюбного

партнера, специфіку професійного зростання та ставлення до власних дітей у дорослому віці.

4. Встановлено, що за близьких та теплих дитячих взаємин брат або сестра, як правило сприймається більш позитивно, ніж у разі конфліктних, ворожнечих відносин. Було здійснено порівняння сиблінгових відносин із дружніми, результат показав, що образ друга зазвичай викликав більш позитивні емоції, ніж образ сиблінга. При цьому більша половина учасників вважала, що вони більше схожі на свого сиблінга, ніж на друга.

5. Одним з впливовіших факторів на психологічний розвиток дітей є втручання батьків у з'ясування відносин між дітьми. Вивчаючи наслідки батьківського втручання у бійки дітей у сім'ї, доведено, що діти виявляють більше фізичної або вербальної агресії проти одного брата або сестри, ніж проти всіх інших дітей, з якими вони спілкуються. Отже, конфліктні стосунки дитини з братом чи сестрою є основою дисфункціональної поведінки.

6. Результати дослідження особливостей сиблінгового спілкування показали, що домінуючими характеристиками такого спілкування є в більшій частині легкість спілкування та загальні символи. В рівній частці розподілилися відсоткові співвідношення респондентів з переважаючими характеристиками відносин в сиблінговій парі взаєморозуміння і довірливість спілкування. Найменша перевага була віддана таким характеристикам спілкування між сиблінгами, як схожість поглядів і психотерапевтичне спілкування. В ході якісного і кількісного аналізу було встановлено вплив легкості спілкування сиблінгів, загальних символів сім'ї, подібності поглядів між сиблінгами, взаєморозуміння, психотерапевтичне спілкування на вибір різних стратегій поведінки.

Порівнюючи результати проведених нами методик, можна дійти до негативного висновку у тому, що у піддослідних виявлена висока частота у недоліку спілкування з братами та сестрами. Такі показники, як низький ступінь довірливості спілкування, подружніх відносин між сиблінгами виявлено у семи піддослідних. Примус у відносинах вбачається у п'яти дітей.

Зацікавленість інформацією за методикою «Малюнок сім'ї» спостерігається у малюнках 5 піддослідних.

7. Розроблено корекційну програму щодо покращення взаємовідносин між сиблінгами. У роботі з дітьми за допомогою терапевтичних методів у процесі корекції всі діти дали позитивну динаміку. Збільшився рівень взаємостосунків між сиблінгами, знизилась напруга в стосунках. Аналізуючи результати ефективності корекційної роботи, ми можемо зробити висновок про те, що розвиваючу роботу можна вважати успішною.

8. Наведено основні поради для психологів, що розглядають питання сиблінгової взаємодії. Психолог повинен володіти певним рівнем розвитку професійних навичок, до яких належать: вміння використовувати різноманітні засоби і методи впливу на клієнта, адекватно сприймати і розуміти його, налагоджувати ефективну взаємодію, орієнтуватись на партнера як на рівноправного суб'єкта спілкування.

Як суб'єкт професійної діяльності практикуючий психолог повинен володіти навичками успішної комунікативної діяльності, соціального сприйняття, емпатії, рефлексії, ідентифікації, високим рівнем розвитку інтерпретаційних навичок та емоційного інтелекту, структурним компонентом якого є усвідомлення своєї власної емоції, а також психолог повинен мати розвинену інтуїцію, та обов'язково, теоретичні знання та практичні навички роботи.

В результаті виконаної нами роботи ми дійшли наступних висновків що запропонована нами програма з корекції покращення взаємостосунків сиблінгів старшого шкільного віку виявила позитивну динаміку щодо підвищення рівня спілкування. А також що актуальність теми нашого дослідження знайшла підтвердження під час дослідно-експериментальної роботи.

У ході дослідно-експериментального дослідження підтвердилася наша гіпотеза: можна припустити, що сиблінги з великою різницею у віці переживають значні емоційні та психосоціальні труднощі, які неоднозначно

впливають на їхній особистісний розвиток, формування самосвідомості та соціальну адаптацію. Застосування комплексного корекційного підходу дасть змогу попередити та знизити у них прояви дезадаптаційних труднощів та гармонізації міжособистісних відносин.

На основі виділених у цій роботі особливостей взаємостосунків сиблінгів з великою різницею у віці, слідом за дослідниками сиблінгової поведінки, вважаємо за необхідне розробку та апробування методів психологічної корекції сиблінгової поведінки у дітей старшого шкільного віку. В даний час існує колосальна кількість напрямків терапії, кожен з яких спрямований на гармонійний розвиток особистості за допомогою формування здатності до самовираження та самопізнання через мистецтво, а також дозволяє прищепити навички конструктивного спілкування в різних життєвих ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Виховання дітей: взаємодія статей/ пер. з. англ. А. А. Валєєва, Р. А. Валєєвої. Ростов-на-Дону: Фенікс, 1998. 448 с.
2. Адлер А. Зрозуміти природу людини / пер. із англ. М: Академічний проект, 1997. 256 с.
3. Альошина Ю. Е. Соціально-психологічні методи дослідження подружніх стосунків: спецпрактикум / Ю. Е. Алєшина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. 1987. 120 с.
4. Алмазова О. В. Типологія взаємин дорослих сиблінгов. Вісник Московського університету. Серія 14. Психологія. 2013. №2. С. 134–146.
5. Алмазова О. В. Емоційні зв'язки сиблінгів та прихильність до матері у дорослому віці. Національний психологічний журнал. 2013. №3 (11). С. 54-60.
6. Алмазова О. В. Прив'язаність до матері як фактор взаємовідносин дорослих сиблінгів : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13; 2015. 199 с.
7. Баландіна Л. Л., Силіна Є. А. Особливості взаємин з сиблінгами у дітей з багатодітних та одnodітних сімей. Психологічні дослідження: електронний науковий журнал. 2010. № 4 (12).
8. Бєвз Г. М., Главник О. П. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді. 2005. С. 88-146 с.
9. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Бондарчук; МАУП. К., 2001. 170 с.
10. Виноградова Г. А., Бобкова Т. С. Своєрідність статевої самосвідомості підлітків із різною соціальною ситуацією розвитку. 2010. №3 (2). Т. 12.
11. Вишняков А. І. Психологічні особливості сиблінгових відносин в етнокультурному та віковому аспекті [Текст] / А. І. Вишняков, Н. В. Кіреєва/Фундаментальні дослідження. 2013. № 6 (частина 1). С. 174-178.
12. Управа «Сенкан». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/scho-take-senkan-yak-pisati-senkan-7191.html>.

13. Гагай В. В. Сімейне консультування: підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. В. Гагай. : Мова, 2010. 317 с.
14. Дідук І. А. Взаємини між дітьми у сім'ї як фактор їхнього психосоціального розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2001. 20 с.
15. Дрейкурс Р. Щастя вашої дитини / Р. Дрейкурс // Батьки та діти / за ред. Д. Я. Райгородського, 2003. С. 321-405.
16. Зирянова Н. М. Ранні сиблінгові дослідження. Психологічні дослідження: електронний журнал. 2008. № 2(2).
17. Ільїн Є.П. Психологія індивідуальних відмінностей / Е.П.Ільїн, 2004. 701 с.
18. Кашапов М. М. Психологія конфлікту: підручник та практикум для університетів. 2018. 206 с.
19. Козлова І. А. Особливості сиблінгових та дитячо-батьківських відносин та характеристики сфери сиблінгів: електрон. наук. журнал / І. А. Козлова. 2008. № 32(2).
20. Козлова І. Е. Особливості сиблінгових відносин в двухрічних сім'ях: електронний науковий журнал . 2010 № 4(12)
21. Копитко М. І., Томаневич Л. М. Тренінги з менеджменту: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2017. – 128 с.
22. Крайг Г. Психологія розвитку, 2002. 992 с.
23. Крупник Г. А. Наукові підходи до аналізу проблеми сиблінгової взаємодії. Серія психологічні науки. Випуск 1. 2019. с. 234–238.
24. Лідерс А. Г. Психологічне обстеження сім'ї: навч. посібник-практикум для студ. фак. психології вищ. навч. закладів / А. Г. Лідері. - 2-е вид., Стер. - М.: Видавничий центр «Академія». 2007. 432 с.
25. Ложкин Г. В. Практична психологія конфлікту. К. : МАУП, 2000. 256 с.
26. Луценко О. Л. «Сестра із сестрою, як риба з водою: індивідуально-психологічні особливості та стосунки жінок-сиблінгів в залежності від умов

зростання в сім'ї». Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серії «Психологія». Випуск 70 2021. С. 70–77.

27. Миколайчук М. І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами [Текст] : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Миколайчук Мар'яна Ігорівна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2007. 214 с.

28. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Ф 33 Психологія молодшої сім'ї [Текст] : монографія / Мирослава Іванівна Мушкевич, Раїса Петрівна Федоренко, Тамара Іванівна Дучимінська, Людмила Іванівна Магдисюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 235 с.

29. Мушкевич М. І. Психологічні особливості факторів особистісного та міжособистісного функціонування членів сім'ї з проблемними дітьми на основі сімейного статусу. Психологічні перспективи: зб. наук. праць Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк: СХУ ім. Лесі Українки, 2019. Вип. 34. С. 137–154.

30. Немов Р. С. Психологічне консультування / Р. С. Немов. : ВЛАДОС, 2003. 528 с.

31. Немченко С. Г. Педагогіка вищої школи: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2014. – 534 с.

32. Нові педагогічні і інформаційні технології в системі освіти / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркіна, М. В. Моїсеєва, А. Е. Петров; под ред. Е. С. Полат.: «Академія», 2009. 272 с.

33. Загальна психодіагностика / під ред. А.А. Бодалева, В.В. Століна, 1987. С. 206–221.

34. Осмислення дитиною різновіковості у родині як предмет філософського-антропологічного аналізу / Плахіна Т. С. // НПУ ім. Михайла Драгоманова, 2017. 252 с.

35. Посвістак О. А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї. Хмельницький: ХНУ, 2017. 402 с.

36. Практикум по психологічній діагностиці сімейних відносин : навчально-методичний комплекс. Мінск : БГПУ ім. М. Танка, 2002. С. 321–325.

37. Психодіагностика психолога в школі. Тест «експресс–діагностика відповідальності» (ЕДО). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vashpsixolog.ua>.

38. Психологія спілкування : зб. тренінгів / [Савенкова Л. О., Приходько В. М., Варбан Є. О. та ін.] ; за ред. Л. О. Савенкової. К. : КНЕУ, 2013. 192 с.

39. Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. з міжнар. участю / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; відпов. за вип. О. А. Дудник ; [голов. ред. Сафін О.Д. ; редкол: Дудник О.А., Козак О.Ю., Станішевська В.І.]. Умань, 2021. 159 с.

40. Роерден Л. П. Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять. Київ : YMCA, 2013. 100 с.

41. Рокіч М. А. Методика «Ціннісні орієнтації». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://studfile.net/preview/5258514/page:36/>.

42. Російське вторгнення в Україну (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83_(2022)).

43. Румянцева Т. В. Психологічне консультування: діагностика відносин в парі: Речь, 2006. 176 с.

44. Руфо М. Брати і сестри: діти в сім'ї М. Руфо [пер. з фр. О. Давтян]: У-Факторія, 2006. 288с.

45. Святенко Ю. О. Архетипна символіка у пізнанні психологічних захистів сиблінгів. // Ю.О. Святенко. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні

науки. Випуск 40 (64). 2003. С. 129–133. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7283>.

46. Сімья Г. В. Психологічна захищеність дітей. Психологічна наука і освіта. 2009. № 3.

47. Хоментаскас Г. Т. Сім'я очима дитини: Педагогіка, 1989. 160с.

48. Хьел Л. Теории личности / Хьел Л. Зиглер Д. – С. Пб.: Питер, 2005. 607 с.

49. Черткова Ю. Д., Каленова Н. В. Представления о различиях между старшими и младшими сиблингами. Психологические исследования научный журнал. 2009. № 4(6).

50. Шенбек Э. Старший, средний, младший... Как очередность рождения ребенка влияет на формирование его личности [Текст] / Э. Шенбек: пер. со шведского. М.: Изд-во «Ломоносов», 2010. – 240 с.

51. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. Український соціум. 2004. № 2(4). С. 80–84.

52. Яценко Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків) / Т. Яценко, М. Чобітко, Т. Доцевич. Черкаси: «Брама», видавець Вовчок О.Ю. 2003. – 216 с.

53. Adler A. Characteristics of the first, second, and the third child / A. Adler // Children. – 1928. – N 3. – P. 14–52.

54. Astremska I., Honcharuk V., Bialyk O., Martynyshyn Y., Pidlypskyi A. Training of teachers of higher education institutions for the use of distance learning technologies in the context of digitalization. Laplage em Revista (International). 2021. Vol.7. n. Extra D. p.605-612.

55. Astremska I., Berezovska L., Girchenko O., Fihol N., Kondratiuk S., Sembrat A. Supervision as innovative psychological and pedagogical technology and subject of research. Laplage em Revista (International). 2021. Vol.7. n.3 Sept.-Dec. p.616-622.

56. Astremska, I.V. The peculiarities of included and not included supervision in the structure of higher education of social workers. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський. 2016. Випуск 31. С.19-30.

57. Astremska I. Professional deformation of doctors: features, causes, consequences». *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Випуск 33. С.170-176.

58. Barni, D., Birth order and conservatism: A multilevel test of Sulloway's „Born to rebel“ thesis [Text] / D. Barni, M. Roccato, A.Vieno, S. Alfieri // *Personality and Individual Differences*. 2014. Vol.66. P. 58–63.

59. Dr. Aaron Shafer. *Relatedness. The Tech Understanding Genetics*. Stanford University.

60. Dunn J. *Siblings: The first society. A lifetime of relationships* / eds. N. Vanzetti, S. Duck. Pacific Grove. CA : Brooks. Cole Publ., 1996. P. 105–124.

61. Walter Toman: *Familienkonstellationen. Ihr Einfluss auf den Menschen*. (Erstausgabe 1961) Beck Verlag, München, 7. Aufl. 2002, ISBN 3-406-32111-9.

62. Ferrari J. R., Johnson J. L., McCown W. G. *Procrastination and task avoidance: Theory, research, and treatment*. New York : Plenum Press, 1995.

63. Gröpel P., Steel P. A mega-trial investigation of goal setting, interest enhancement, and energy on procrastination. *Personality and individual differences*. 2008. Vol. 45, Iss. 5. P. 406–411.

64. Klassen Correlates of Academic Procrastination and Students' Grade Goals / Crystal X. Tan et al. *Current Psychology*. 2008. Vol. 27, No. 2. P. 135–144.

65. Lay C. H. At last, my research article on procrastination. *Journal of Research in Personality*. 1986. Vol. 20. Iss. 4. P. 474–495.

66. Steel P. The nature of procrastination: a meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure. *Psychological Bulletin*. 2007. Vol. 133, Iss.1. P. 65–94.

67. Wolters C. A. Understanding Procrastination from a Self-Regulated Learning Perspective. *Journal of Educational Psychology*. 2003. Vol. 95, Iss. 1. P. 179–187.

68. Associations of Temperament and Character with Coping Strategies among Office Workers / H. C. Hwang et al. *Psychiatry Investigation*. 2020. Vol. 17, Issue 1. P. 37-46. DOI: 10.30773/pi.2019.0084.

ДОДАТКИ

Додаток А

ВИВЧЕННЯ СИБЛІНГОВИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

БРАТСКО - СЕСТРИНСЬКИЙ ОПИТУВАЧ

(The Brother-Sister Questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter)

(модифікація М. Кравцової)

Мета методики

Опитувальник призначений для психометричної оцінки та диференціації нормативних та дисфункціональних сиблінгових відносин. Під дисфункцією сиблінгових відносин тут розуміють наявність високого рівня конфліктності та агресивних поведінкових реакцій у сиблінговій діаді.

Оцінка здійснюється в рамках характеристики чотирьох властивостей сиблінгових відносин: емпатії, підтримки кордонів, подібності та примусу, позначених у назві шкал опитувальника. Твердження BSQ відображають суб'єктивну оцінку тих відносин, які існували в сім'ї.

Характеристика шкал опитувальника:

1. Шкала «Емпатія». Чотирнадцять пунктів справжньої шкали визначають рівень емпатії та турботи у відносинах: чи піклуються сиблінги один про одного, чи цікавляться тим, про що думає, що робить брат/сестра, чи співпереживають один одному, чи діляться секретами, чи є відчуття душевної близькості, емоційної прихильності, чи прагнуть проводити разом час. Високі показники за шкалою свідчать про високий рівень розвитку емпатії у відносинах.

2. Шкала «Підтримка кордонів». Шість пунктів шкали оцінюють ступінь підтримки сиблінгами міжособистісних кордонів (як у сфері матеріальної власності, так і в галузі індивідуальних інтересів), діагностується близькість/віддаленість одна від одної. Критерієм є здатність сиблінга поважати фізичний та психологічний простір іншого.

3. Шкала «Схожість» визначає наявність спільних інтересів, життєвого досвіду та переживань. Дев'ять пунктів шкали стосуються наявності спільних друзів, інтересів у сфері спорту, хобі, шкільних предметів. Високі показники за шкалою визначають високий рівень подібності відносин. Низькі показники можуть свідчити про сильну диференціацію або деідентифікацію.

4. Шкала «Примус» оцінює елементи влади та контролю одного сиблінгу над іншим, домінування. Включає питання про поведінку експлуатації, про девіантну поведінку стосовно сиблінгу, про ізоляцію сиблінга щодо його друзів. Високі показники свідчать про високий рівень домінування та контролю.

Інструкція: «Оцініть, будь ласка, за 5-бальною шкалою те, якою мірою кожне судження описує ваші стосунки з братом (сестрою), де:

1. зовсім не підходить
2. мабуть, невірно
3. мабуть, правильно
4. вірно
5. цілком правильно

Питання	Варіанти відповідей				
	1	2	3	4	5
1. Ми дуже добрі друзі.	1	2	3	4	5
2. Ми дуже близькі один до одного.	1	2	3	4	5
3. Мене дуже цікавить те, що вона (він) робить.	1	2	3	4	5
4. Мене дуже цікавить те, що вона (він) думає.	1	2	3	4	5
5. Ми зазвичай дуже добре ладнаємо.	1	2	3	4	5
6. Ми багато часу проводимо разом.	1	2	3	4	5
7. Вона (він) багато цікавиться тим, що я роблю.	1	2	3	4	5
8. Вона (він) багато цікавиться тим, про що я думаю.	1	2	3	4	5

9. Вона (він) почувається погано, коли я почуваюся погано.	1	2	3	4	5
10. Коли вона (він) почувається щасливою (им), я відчуваю те ж саме.	1	2	3	4	5
11. Я дав (дала) би (б) йому (їй) грошей.	1	2	3	4	5
12. Я розповів (ла) б (їй) йому свій найбільший секрет.	1	2	3	4	5
13. Ми багато сперечаємося.	1	2	3	4	5
14. Вона (він) багато дбає про мене.	1	2	3	4	5
15. Вона (він) завжди одягає мої речі.	1	2	3	4	5
16. Вона (він) завжди намагається робити те, що роблю я.	1	2	3	4	5
17. Вона (він) завжди намагається наслідувати мене.	1	2	3	4	5
18. Вона (він) завжди псує всю справу.	1	2	3	4	5
19. Вона (він) бере мої речі без попиту.	1	2	3	4	5
20. Якщо я куплю щось, вона (він) завжди хоче купити це теж.	1	2	3	4	5
21. Нам подобається робити однакові речі.	1	2	3	4	5
22. Ми робимо приблизно однакову кількість домашньої роботи.	1	2	3	4	5
23. Нам подобаються ті самі види спорту та ігри.	1	2	3	4	5
24. У нас одні й ті самі друзі.	1	2	3	4	5
25. Ми дуже схожі.	1	2	3	4	5
26. Ми потрапляємо в біду приблизно однакову кількість разів.	1	2	3	4	5
27. Ми багато сперечаємося про те, чия черга виконувати ті чи інші речі.	1	2	3	4	5
28. Нам подобаються однакові телевізійні передачі.	1	2	3	4	5
29. Ми добре встигаємо з тих самих шкільних предметів.	1	2	3	4	5
30. Вона (він) вчить мене поганому.	1	2	3	4	5

31. Я почуваюся використаним або обдуреним нею (ним).	1	2	3	4	5
32. Я почуваюся відкинутим (тою) своїм братом (сестрою).	1	2	3	4	5
33. Я беруся за справи раніше за мого брата (сестру).	1	2	3	4	5
34. Мій брат (сестра) отримує осуд частіше, ніж я.	1	2	3	4	5
35. Вона (він) намагається тримати мене подалі від моїх друзів.	1	2	3	4	5

Опрацювання результатів:

Номер шкали	Назва шкали	Кількість питань	Відповіді за номерами питань	Максимальна кількість балів
			сума балів	
1	Емпатія	14	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14	70
2	Підтримка кордонів	6	15, 16, 17, 18, 19, 20	30
3	Подібність	9	21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29	45
4	Примус	6	30, 31, 32, 33, 34, 35	30

Ступінь виразності показників за опитувальником:

Назва шкали	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Емпатія	48-70 балів	23 – 47 балів	1-22 балів
Підтримка кордонів	21-30 балів	10-20 балів	1-9 балів
Подібність	31-45 балів	15-30 балів	1-14 балів
Примус	21-30 балів	10-20 балів	1-9 балів

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ СИБЛІНГОВОГО СПІЛКУВАННЯ

Запропонована методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська)¹.

Модифікацію виконано М.В. Кравцова.

Мета методики

Методика орієнтована виявлення наступних характеристик спілкування: довірливість і взаєморозуміння спілкуванні сиблінгов, подібність поглядів, загальні символи сім'ї, легкість спілкування між сиблінгами, психотерапевтичність спілкування.

Інструкція: «Відповідайте, будь ласка, на запропоновані запитання. Постарайтеся, щоб обраний варіант відповіді найбільш повно відповідав саме вашій точці зору на ситуацію, що склалася у вашій родині».

Текст методики

1. Чи можна сказати, що тобі з сестрою (братом), як правило, подобаються ті самі фільми, книги, спектаклі?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

2. Чи часто в тебе у розмові з сестрою (братом) виникає почуття спільності, повного порозуміння?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

3. Чи є у вас улюблені висловлювання, які мають для вас обох одне й те саме значення, і ви із задоволенням використовуєте їх?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

4. Чи зможеш ти передбачити, чи сподобається твоїй сестрі (брату) фільм, книга тощо?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

5. Чи відчуває твоя сестра (брат), чи тобі подобається те, що вона (він) говорить або робить, коли ти безпосередньо їй (йому) про це не говориш?

- а) практично завжди;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) майже ніколи.

6. Чи ти розповідаєш сестрі (брату) про свої стосунки з іншими людьми?

- а) розповідаю практично все;
- б) розповідаю досить багато;
- в) розповідаю досить мало;
- г) не розповідаю майже нічого.

7. Чи бувають у тебе із сестрою (братом) розбіжності на ґрунті того, які стосунки необхідно підтримувати з друзями?

- а) так, майже постійно;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) ні, майже ніколи.

8. Наскільки добре твоя сестра (брат) тебе розуміє?

- а) дуже добре;
- б) скоріше добре, ніж погано;

- в) скоріше погано, ніж добре;
- г) не розуміє.

9. Твоя сестра (брат) відчуває, що ти засмучений або роздратований чимось, але не бажає цього показувати?

- а) так;
- б) мабуть, це так;
- в) навряд це так;
- г) ні, це не так.

10. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свої невдачі та промахи?

- а) практично завжди;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) майже ніколи.

11. Чи буває так, що якесь слово чи предмет викликає у вас обох один і той самий спогад?

- а) дуже рідко
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

12. Коли в тебе неприємності, поганий настрій, чи тобі стає легше від спілкування з сестрою (братом)?

- а) практично завжди;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) майже ніколи.

13. Як ти думаєш, чи є теми, на які сестрі (брату) важко та неприємно розмовляти з тобою?

- а) дуже багато;
- б) досить багато;

в) досить мало;

г) дуже мало.

14. Чи буває так, що у розмові з сестрою (братом) ти відчуваєшся сковано, не можеш підібрати потрібних слів?

а) дуже рідко;

б) досить рідко;

в) досить часто;

г) дуже часто.

15. Чи є у вашій сім'ї традиції, до яких ви з сестрою (братом) однаково ставитеся?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) скоріше ні, ніж так;

г) ні.

16. Чи може твоя сестра без слів зрозуміти, який у тебе настрій?

а) практично ніколи;

б) досить рідко;

в) досить часто;

г) майже завжди.

17. Чи можна вважати, що в тебе із сестрою (братом) однакове ставлення до життя?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) скоріше ні, ніж так;

г) ні.

18. Чи буває так, що ти не розповідаєш сестрі (брату) новину, важливу для тебе, але до неї не має прямого відношення?

а) дуже часто;

б) досить часто;

в) досить рідко;

г) дуже рідко.

19. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свій фізичний стан?

а) розповідає практично все;

б) розповідає досить багато;

в) розповідає досить мало;

г) не розповідає майже нічого.

20. Чи подобається твоїй сестрі (брату) те, що ти робиш або говориш, коли вона (він) прямо не говорить про це?

а) практично завжди;

б) досить часто;

в) досить рідко;

г) майже ніколи.

21. Чи можна сказати, що ви згодні один з одним в оцінках своїх друзів?

а) ні;

б) скоріше ні, ніж так;

в) скоріше так, ніж ні;

г) так.

22. Чи може твоя сестра (брат) передбачити, чи тобі сподобається той чи інший фільм, книга?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) скоріше ні, ніж так;

г) ні.

23. Чи розповідаєш ти сестрі (брату) про невдачі?

а) практично ніколи;

б) досить рідко;

в) досить часто;

г) майже завжди.

24. Коли ви знаходитесь в компанії, сестрі (брату) достатньо подивитися не тебе, щоб зрозуміти, як ти ставишся до того, що відбувається?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

25. Наскільки твоя сестра (брат) щира, відверта з тобою?

- а) повністю;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

26. Тобі легко спілкуватися із сестрою (братом)?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

27. Чи часто ви балуєтесь, спілкуючись один з одним?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

28. Після того як ти розповів сестрі (брату) про щось дуже важливе для тебе, чи не доводилося шкодувати про це?

- а) практично ніколи;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) майже завжди.

29. Як ти думаєш, коли у твоєї сестри (брата) неприємності, поганий настрій, чи стає їй легше від спілкування з тобою?

- а) практично ніколи;

- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) майже завжди.

30. Наскільки ти щирий, відвертий із сестрою (братом)?

- а) повністю;
- б) який завжди;
- в) скоріше не щирий;
- г) не щирий.

31. Чи завжди ти відчуваєш, коли твоя сестра (брат) засмучений (а) чи роздратований (а) чимось, але не хоче тобі цього показувати?

- а) так;
- б) мабуть, це так;
- в) навряд це так;
- г) ні, це не так.

32. Чи трапляється, що твої погляди з якогось важливого для тебе питання не збігаються з думкою твоєї сестри (брата)?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

33. Твоя сестра (брат) ділиться з тобою новиною, яка важлива особисто для неї (його), але до тебе безпосереднього відношення не має?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

34. Чи можеш без слів зрозуміти, який у твоєї сестри (брата) настрій?

- а) практично завжди;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;

г) майже ніколи.

35. Чи часто виникає у тебе з сестрою (братом) почуття єдності, згуртованості, так званої ми?

а) дуже часто;

б) досить часто;

в) досить рідко;

г) дуже рідко.

36. Наскільки добре ти розумієш свою сестру?

а) зовсім не розумію;

б) скоріше погано, ніж добре;

в) скоріше добре, ніж погано;

г) цілком розумію.

37. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свої стосунки з іншими людьми?

а) практично нічого;

б) досить мало;

в) досить багато;

г) майже все.

38. Чи буває так, що в розмові з тобою сестра (брат) відчувається напружено, сковано, не може підібрати потрібних слів?

а) дуже рідко;

б) досить рідко;

в) досить часто;

г) дуже часто.

39. Чи ти маєш таємниці від сестри (брата)?

а) є;

б) скоріше їсти, ніж ні;

в) скоріше ні, ніж є;

г) ні.

40. Чи часто ви, спілкуючись один з одним, використовуєте смішні назви, прізвиська?

- а) дуже часто;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) дуже рідко.

41. Чи є теми, на які тобі важко і неприємно говорити із сестрою (братом)?

- а) дуже багато;
- б) досить багато;
- в) досить мало;
- г) дуже мало.

42. Чи часто у тебе з сестрою (братом) виникають розбіжності щодо виховання вас батьками?

- а) дуже рідко;
- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) дуже часто.

43. Чи можна сказати, що твоїй сестрі (брату) легко спілкуватися з тобою?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

44. Чи ти розповідаєш сестрі (брату) про свій фізичний стан?

- а) розповідаю практично все;
- б) розповідаю досить багато;
- в) розповідаю досить мало;
- г) не розповідаю майже нічого.

45. Чи доводилося твоїй сестрі (брату) шкодувати, що вона не розповіла тобі щось дуже цікаве і важливе для нього?

- а) практично ніколи;

- б) досить рідко;
- в) досить часто;
- г) майже завжди.

46. Чи виникало колись почуття, що в тебе з сестрою (братом) існує своя мова, невідома нікому з оточуючих?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

47. Чи є у тебе сестри (брата) таємниці від тебе?

- а) так;
- б) скоріше так, ніж ні;
- в) скоріше ні, ніж так;
- г) ні.

48. Чи буває так, що коли ви перебуваєте серед інших людей, тобі достатньо подивитися на сестру (брата), щоб зрозуміти, як вона ставиться до того, що відбувається?

- а) дуже часто;
- б) досить часто;
- в) досить рідко;
- г) дуже рідко.

Ключ:

1. Довірливість спілкування

а) +6, +18, -23, +30, -39, +44;

б) +10, +19, +25, -33, -37, -47;

2. Порозуміння між сиблінгами

а) +4, +20, -24, +31, +34, -36;

б) +5, +8, +9, -16, +22, +48;

3. Подібність поглядів брата та сестри

+1, -7, +17, -21, +32, +42;

4. Загальні символи сім'ї

+3, -11, +15, +35, +40, +46;

5. Легкість спілкування між сиблінгами

-2, +14, +26, -27, +38, +43;

6. Психотерапевтичність спілкування

+12, -13, +28, -29, -41, +45.

Опрацювання результатів.

У всіх номерах запитань зі знаком «+» першій альтернативі приписується 4 бали, другій – 3, третій – 2, четвертій – 1. У всіх номерах запитань зі знаком «-» у зворотному порядку.

За кожною шкалою підраховується індекс, значення якого дорівнює середньому арифметичному значень, що входять до шкали питань. Чим вищий бал, тим більше виражений показник шкали. Максимальна кількість балів за шкалою – 4.

Шкали «довірливість спілкування» та «взаєморозуміння між сиблінгами» поділяються на дві субшкали:

а) оцінка респондентом себе за цією ознакою;

б) оцінка респондентом партнера.

Вони підраховуються окремо.

Критерії довірливості та взаєморозуміння у спілкуванні сиблінгів, подібності поглядів, присутності спільних символів сім'ї, легкості спілкування між сиблінгами, психотерапевтичності спілкування дозволяють оцінити ступінь добробуту стосунків із братом/сестрою. Характеристики визначаються ступенем вираженості показника шкали. Довірливість та взаєморозуміння оцінюється за двома напрямками: оцінка респондентом себе за цією ознакою, оцінка респондентом партнера. Це дозволяє простежити реальну сімейну ситуацію, і навіть ступінь адекватності її суб'єктивної оцінки. Опитувальник має характер стандартизованого самозвіту, респонденти

представляють суб'єктивну оцінку того, що відбувається в їхніх стосунках з братом/сестрою.

Характеристика шкал опитувальника

1. Довірливість спілкування – шкала виявляє ступінь довіри спілкуванні сиблінгів, що виражається у функціонуванні мотивів здатності покластися на віру, на совість іншого, довірити брату/сестрі себе, свої таємниці, свої справи, покластися нею повною мірою. Безпосередньо пов'язане із згодою щодо вірувань та цінностей.

2. Порозуміння між сиблінгами – шкала виявляє розуміння сиблінгами один одного, знання інтересів, настроїв іншого, можливість передбачити та зрозуміти поведінку брата/сестри у певних ситуаціях, реакції на ті чи інші події.

3. Подібність поглядів – шкала розрахована визначення єдності поглядів чи розбіжностей щодо оцінки питань, що з ціннісними виборами, світоглядної позицією, колом інтересів, ставленням до життя, сприйняттям оточуючого (людей, предметів культури тощо.).

4. Загальні символи сім'ї – оцінює існування у сиблінгів об'єктів, висловлювань, мають їм одне й те значення, викликають одне й те саме почуття, спогад, ставлення. У спілкуванні може виражатися існування «свої мови», почуття єдності, згуртованості, так званого «ми».

5. Легкість спілкування – передбачає виникнення почуття спільності, взаєморозуміння у взаємодії, відсутність скутості, напруженості, легкість спілкування.

6. Психотерапевтичність спілкування - оцінює те, якою мірою спілкування з братом/сестрою є підтримуючим, приносить полегшення в ситуаціях, пов'язаних з неприємностями, складними життєвими обставинами. Психотерапевтична функція спілкування неможлива без певного рівня довіри та взаєморозуміння.

Додаток В

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

(Марковська І.М.)

Призначення методики

Методика призначена для діагностики особливостей взаємодії батьків та дітей. Опитувальник дозволяє з'ясувати не лише оцінку однієї сторони – батьків, а й бачення взаємодії з іншого боку – з позиції дітей.

Опис методики

Опитувальник «Взаємодія батьків – дітей» є «дзеркальним» і містить дві паралельні форми: для батьків та для дітей. Крім того, є два варіанти опитувальника:

- Варіант для підлітків та їх батьків;
- Варіант для батьків дошкільнят та молодших школярів.

Таким чином, опитувальник має три форми: одну дитячу та дві дорослі, по 60 питань у кожній.

Текст опитувальника включає 10 шкал – критеріїв для оцінки взаємодії батьків із дітьми. На кожен шкалу варіанта опитувальника для підлітків припадає рівна кількість питань, крім двох, які виділяє більшість дослідників, і які можуть вважатися базовими у батьківсько-дитячих відносинах. Це шкали «автономія-контроль» та «відкидання-прийняття», до них увійшло по 10 тверджень, а до інших шкал — по 5 тверджень.

Дорослий варіант опитувальника для батьків підлітків також включає 60 питань та має аналогічну дитячому варіанту структуру.

При заповненні опитувальника батькам та дітям пропонується оцінити ступінь згоди з кожним твердженням щодо 5-бальної системи:

- 1 бал - зовсім не згоден, це твердження зовсім не підходить;
- 5 балів – цілком згоден, це твердження абсолютно підходить.

Шкали опитувальника «Взаємодія батьків – дітей» (ВБД)

У опитувальнику «Взаємодія батьків – дітей» (ВБД) для підлітків та їхніх батьків представлені наступні 10 шкал.

1 шкала: невибагливість-вибагливість батьків. Дані цієї шкали показують рівень вибагливості батька, який проявляється у взаємодії батька з дитиною. Чим вище свідчення за цією шкалою, тим більш вимогливий батько, тим більше він очікує високого рівня відповідальності від дитини.

2 шкала: м'якість-строгість батьків. За результатами цієї шкали можна судити про суворість, суворість заходів, що застосовуються до дитини, про жорсткість правил, що встановлюються у взаєминах між батьками та дітьми, про ступінь примусу дітей до чогось.

3 шкала: автономність-контроль по відношенню до дитини. Чим вище показники за цією шкалою, тим більше виражена контрольна поведінка по відношенню до дитини. Високий контроль може виявлятися у дріб'язковій опіці, нав'язливості, обмежувальності; низький контроль може призводити до повної автономії дитини, вседозволеності, яка може бути наслідком або байдужого ставлення до дитини, або наслідком милування. Можливо також, що низький контроль пов'язаний із проявом довіри до дитини чи прагненням батька прищепити їй самостійність.

4 шкала: емоційна дистанція-емоційна близькість дитини до батьків. Слід звернути особливу увагу, що ця шкала відображає уявлення батька про близькість до нього дитини. Таке трактування цієї шкали викликане дзеркальною формою опитувальника, за якою діти оцінюють свою близькість до батьків, своє бажання ділитися найпотаємнішим і найважливішим із батьком. Порівнюючи дані батька та дані дитини, можна судити про точність уявлень батьків, про переоцінку чи недооцінку близькості до неї дитини.

5 шкала: відкидання-прийняття дитини батьками. Ця шкала відображає базове ставлення батька до дитини, її прийняття чи заперечення особистісних якостей та поведінкових проявів дитини. Прийняття дитини як особистості є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки. Поведінка батьків може сприйматися дитиною як таке, що приймає або відкидає.

6 шкала: відсутність співпраці-співробітництво. Наявність співробітництва між батьками та дітьми якнайкраще відображає характер взаємодії. Співробітництво є наслідком включеності дитини у взаємодію, визнання її прав та переваг. Воно відображає рівність та партнерство у відносинах батьків та дітей. Відсутність такого може бути результатом порушених відносин, авторитарного, байдужого чи потурання стилю виховання.

7 шкала: незгода-згода між дитиною та батьками. Ця шкала теж визначає характер взаємодії між батьком та дитиною і відображає частоту та ступінь згоди між ними у різних життєвих ситуаціях. Використовуючи дві форми опитувальника: дитячу і дорослу, можна оцінити ступінь згоди не лише за цією шкалою, а й за всіма іншими шкалами, оскільки розбіжності між ними теж дозволяють судити про відмінності у поглядах дитини та батька на виховну ситуацію в сім'ї.

8 шкала: непослідовність-послідовність батьків. Послідовність батька є важливим параметром взаємодії, у цій шкалі відбивається, наскільки послідовним і постійним є батько у своїх вимогах, у своєму ставленні до дитини, у застосуванні покарань та заохочень тощо. Непослідовність батька може бути наслідком емоційної неврівноваженості, виховної невпевненості, що відкидає ставлення до дитини тощо.

9 шкала: авторитетність батьків. Результати цієї шкали відображають самооцінку батька у сфері його впливу на дитину, наскільки її думки, вчинки, дії є авторитетними для дитини, якою є їхня сила впливу. Порівняння з даними дитини дозволяють будувати висновки про ступеня розбіжності оцінок батьківського авторитету. Коли діти дають високу оцінку авторитетності батька, то найчастіше це означає виражене позитивне ставлення до батька в цілому, тому показники за цією шкалою дуже важливі для діагностики позитивності негативності відносин дитини до батька, як і показники за наступною – 10-ю шкалою.

10 шкала: задоволеність відносинами дитини з батьками. За даними десятої шкали, можна судити про загальний ступінь задоволеності відносинами між батьками та дітьми — як з того, так і з іншого боку. Низький ступінь задоволеності може свідчити про порушення в структурі батьківсько-дитячих відносин, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією, що склалася.

У варіанті опитувальника для батьків дошкільнят та молодших школярів було змінено деякі питання, які виявилися неадекватними для дітей цього віку та замінено дві шкали опитувальника. Замість шкал «незгода-згода» та «авторитетність батька» (7 та 9 шкали) було запроваджено дві нові шкали:

7 шкала: «тривожність за дитину»

9 шкала: «виховна конфронтація у ній»

Багато авторів звертають увагу на батьківську тривожність за дитину як важливий чинник розуміння виникнення невротичних реакцій в дітей віком. А.І. Захаров виділяє також як рису патогенного типу виховання низьку згуртованість і розбіжності членів сім'ї з питань виховання, що може призводити до виховної конфронтації всередині сім'ї.

Крім того, заміна 7-ої та 9-ої шкал викликана відсутністю паралельної форми для дітей, тому що в цьому віці дітям досить важко відповідати на питання, пов'язані з їхніми відносинами до батьків, а без порівняння з дитячими даними шкали згоди та авторитетності втрачають свою діагностичну цінність.

Опитувальник (всі три форми) пройшов перевірку на валідність та надійність.

ОПИТУВАЛЬНИК «ВЗАЄМОДІЯ БАТЬКІВ З ДИТИНОЮ» (ВБД)

Підлітковий варіант

Інструкції. Позначте ступінь згоди з наступними твердженнями щодо 5-бальної системи. Оцініть твердження окремо для кожного з батьків у бланку відповідей: під літерою М — для матері, під літерою Б — для батька.

5 - безсумнівно, так (дуже сильна згода);

4 - загалом, так;

3 - і так, і ні;

2 - швидше ні, ніж так;

1 - ні (абсолютна незгода).

1. Якщо він чогось вимагає від мене, то обов'язково доб'ється цього.
2. Він завжди карає мене за мої погані вчинки.
3. Я рідко кажу йому, куди мула і коли повернуся.
4. Він вважає мене цілком самостійною людиною.
5. Можу розповісти йому про все, що зі мною відбувається.
6. Він(а) думає, що я нічого не досягну в житті.
7. Він(а) часті помічає в мені недоліки, ніж переваги.
8. Він часто доручає мені важливі і важкі справи.
9. Нам важко досягти взаємної згоди.
10. Іноді він може дозволити те, що ще вчора забороняв.
11. Я завжди враховую його (її) точку зору.
12. Я хотів би, щоб мої майбутні діти ставилися до мене так само, як до нього (до неї).
13. Я рідко роблю з першого разу те, про що він мене просить.
14. Він мене рідко лає.
15. Він намагається контролювати всі мої дії та вчинки.
16. Вважає, що головне – це слухатися його (її).
17. Якщо у мене трапляється нещастя, насамперед я поділяюся з ним (з нею).
18. Він не поділяє моїх захоплень.
19. Він не вважає мене таким розумним і здібним, як йому хотілося б.
20. Він може визнати свою неправоту і вибачитися переді мною.
21. Він часто йде у мене на повіді.
22. Ніколи не скажеш напевно, як він поставиться до моїх слів.
23. Можу сказати, що він для мене авторитетна людина.
24. Мені подобаються наші з нею стосунки.
25. Вдома він дає мені більше обов'язків, ніж у сім'ях більшості моїх друзів.

26. Буває, що застосовує до мене фізичні покарання.
27. Навіть якщо я не хочу, мені доводиться робити так, як хоче він(а).
28. Вважає, що він краще знає, що мені потрібно.
29. Він завжди співчуває мені.
30. Мені здається він мене розуміє.
31. Він хотіла б у мені багато чого змінити.
32. При прийнятті сімейних рішень він завжди враховує мою думку.
33. Він завжди погоджується з моїми ідеями та пропозиціями.
34. Ніколи не знаєш, що від нього чекати.
35. Він є для мене еталоном і прикладом у всьому.
36. Я вважаю, що він правильно виховує мене.
37. Він пред'являє до мене багато вимог.
38. За характером він м'яка людина.
39. Зазвичай він мені дозволяє повертатися додому, коли я захочу.
40. Він прагне захистити мене від труднощів і неприємностей життя.
41. Він не допускає, щоб я помічав його слабкості і недоліки.
42. Я відчуваю, що йому подобається їй мій характер.
43. Він часто критикує мене по дрібницях.
44. Він(а) завжди охоче мене вислуховує.
45. Ми розходимося з ним (з нею) з багатьох питань.
46. Він(а) карає мене за такі вчинки, які робить сам(а).
47. Я поділяю більшість його (її) поглядів.
48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з ним (з нею).
49. Він часто змушує мене робити те, що мені не хочеться.
50. Прощає мені те, за що інші покарали б.
51. Він хоче знати про мене все: про що я думаю, як ставлюся до своїх друзів і т.п.
52. Я не раджуся з ним (з нею), з ким мені дружити.
53. Можу сказати, що він(а) — найближча мені людина.
54. Він весь час висловлює невдоволення мною.

55. Думаю, він вітає мою поведінку.

56. Він бере участь у справах, які я вигадую.

57. Ми по-різному з ним представляємо моє майбутнє життя.

58. Поодинокі мої вчинки можуть викликати в нього (ні) то закиди, то похвалу.

59. Мені хотілося б бути схожим на нього.

60. Я хочу, щоб він завжди ставився до мене так само, як зараз.

Реєстраційний бланк

ІІІ _____ вік _____ клас _____

	М	Б		М	Б		М	Б		М	Б		М	Б	
1			13			25			37			49			
2			14			26			38			50			
3			15			27			39			51			
4			16			28			40			52			
5			17			29			41			53			
6			18			30			42			54			
7			19			31			43			55			
8			20			32			44			56			
9			21			33			45			57			
10			22			34			46			58			
11			23			35			47			59			
12			24			36			48			60			

М - оцінка матері

Б - оцінка батька

ОПИТУВАЧ «ВЗАЄМОДІЯ БАТЬКІВ З ДИТИНОЮ» (ВБД)

Варіант для батьків підлітків

Інструкції. Позначте ступінь згоди з наступними твердженнями щодо 5-бальної системи. Оцініть твердження окремо для кожної дитини у бланку відповідей.

5 - безсумнівно, так (дуже сильна згода);

4 - загалом, так;

3 - і так, і ні;

2 - швидше ні, ніж так;

1 - ні (абсолютна незгода).

1. Якщо вже я чогось вимагаю від нього (ні), то обов'язково доб'юся цього.
2. Я завжди караю його (її) за погані поступки.
3. Він рідко говорить мені, куди йде і коли повернеться.
4. Я вважаю його (її) цілком самостійною людиною.
5. Син (дочка) може розповісти мені про все, що з ним (нею) відбувається.
6. Думаю, що він(а) нічого не досягне в житті.
7. Я кажу йому (їй) частіше про його (її) недоліки, ніж переваги.
8. Часто доручаю йому (їй) важливі та важкі справи.
9. Нам важко досягти взаємної згоди.
10. Буває, що дозволяю йому те, що ще вчора забороняв.
11. Син (дочка) завжди враховує мою думку.
12. Я хотів би, щоб він ставився до своїх дітей так само, як я до нього (до неї).
13. Він рідко робить з першого разу те, про що я прошу.
14. Я його (її) дуже рідко лаю.
15. Я намагаюся контролювати всі його дії та вчинки.
16. Вважаю, що для нього головне — слухатися мене.
17. Якщо в нього (її) трапляється нещастя, насамперед він ділиться зі мною.
18. Я не поділяю його захоплень.
19. Я не вважаю його таким розумним і здібним, як мені хотілося б.
20. Можу визнати свою неправоту і вибачитись перед ним (нею).
21. Я часто йду в нього (ні) на повіді.
22. Мені важко буває передбачити свою поведінку по відношенню до неї.

23. Думаю, що я для нього авторитетна людина.
24. Мені подобаються наші з нею стосунки.
25. Вдома він має більше обов'язків, ніж більшість його друзів.
26. Доводиться застосовувати щодо нього (до неї) фізичні покарання.
27. Йому доводиться робити так, як я кажу, навіть якщо він не хоче.
28. Думаю, я краще знаю, що йому потрібно.
29. Я завжди співчуваю своїй дитині.
30. Мені здається, я його (її) розумію.
31. Я хотів би в ньому багато змінити.
32. При прийнятті сімейних рішень завжди враховую його (її) думку.
33. Я завжди погоджуюсь з його (її) ідеями та пропозиціями.
34. Моя поведінка часто буває для неї (нею) несподіваною.
35. Я є для нього еталоном і прикладом у всьому.
36. Вважаю, що загалом правильно виховую свого сина (дочка).
37. Я висуваю до нього (до неї) багато вимог.
38. За характером я м'яка людина.
39. Я дозволяю йому повертатися додому, коли він хоче.
40. Я прагну захистити його від труднощів і неприємностей життя
41. Я не допускаю, щоб він помічав мої слабкості та недоліки.
42. Мені подобається його характер.
43. Я часто критикую його за дрібницями.
44. Завжди охоче його (її) вислуховую.
45. Ми розходимося з ним (з нею) з багатьох питань.
46. Я караю його за такі вчинки, які роблю сама.
47. Він поділяє більшість моїх поглядів.
48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з нею (з ним).
49. Мені доводиться змушувати його робити те, що він не хоче.
50. Я прощаю йому те, за що інші покарали б.
51. Мені хотілося б знати про нього вагу; про що він(а) думає, як ставиться до своїх друзів і т.д.

52. Він не радиться зі мною з ким йому дружити.
53. Думаю, що для нього (ні) я найближча людина.
54. Я вітаю його (її) наказ.
55. Я часто висловлюю своє невдоволення їм.
56. Беру участь у справах, які він вигадує.
57. Ми по-різному уявляємо з ним (з нею) його (її) майбутнє життя.
58. Буває, що дорікаю і хвалю його (її), по суті, за те саме.
59. Думаю, йому (їй) хотілося б бути схожим на мене.
60. Я хочу, щоб він завжди ставився до мене так само, як зараз.

Реєстраційний бланк

ІІІ _____ вік _____ освіта _____

І.І. дитини _____ її вік _____

	Бали		Бали		Бали		Бали		Бали	
1.		13.		25.		37.		49.		
2.		14.		26.		38.		50.		
3.		15.		27.		39.		51.		
4.		16.		28.		40.		52.		
5.		17.		29.		41.		53.		
6.		18.		30.		42.		54.		
7.		19.		31.		43.		55.		
8.		20.		32.		44.		56.		
9.		21.		33.		45.		57.		
10.		22.		34.		46.		58.		
11.		23.		35.		47.		59.		
12.		24.		36.		48.		60.		

Обробка результатів опитувальника ВБД.

Усі три форми опитувальника (дитяча та дорослі) обробляються за подібною схемою. Підраховується загальна кількість балів за кожною шкалою, при цьому враховується — це прямі або зворотні твердження. Зворотні твердження переводять у бали наступним чином:

відповіді 1 2 3 4 5

бали 5 4 3 2 1

У бланках-ключах зворотні питання позначені зірочками. Оскільки шкали 3 та 5 містять по 10 тверджень, а не по п'ять, як у решті, то арифметична сума балів за цими шкалами ділиться на два. Сумарна оцінка проставляється у останньому стовпці реєстраційного бланка. Кожен рядок бланка для відповідей належить до однієї шкали (див. ключ). Наприклад, до 1-ї шкали відносяться твердження: 1, 13, 25, 37, 49; до 10-ї шкали: 12, 24, 36, 48, 60; до 3-ї шкали: 3, 4, 15, 16, 27, 28, 39, 40, 51, 52 і т.д.

Ключ до опитувальника ВБД для підлітків та їхніх батьків

	Бали		Бали		Бали		Бали		Бали	Сума за шкалою номера...
1.		13.	***	25.		37.		49.		1.
2.		14.	***	26.		38.	***	50.	***	2.
3.	***	15.		27.		39.	***	51.		3.
4.	***	16.		28.		40.		52.	***	/2
5.		17.		29.		41.	***	53.		4.
6.	***	18.	***	30.		42.		54.	***	5.
7.	***	19.	***	31.	***	43.	***	55.		/2
8.		20.		32.		44.		56.		6.
9.	***	21.		33.		45.		57.	***	7.
10.	***	22.	***	34.	***	46.	***	58.	***	8.
11.		23.		35.		47.		59.		9.
12.		24.		36.		48.	***	60.		10.

Шкали опитувальника ВБД для підлітків та їхніх батьків

1. Невибагливість – вимогливість
2. М'якість – строгість
3. Автономність – контроль
4. Емоційна дистанція – близькість
5. Відкидання - прийняття
6. Відсутність співробітництва – співробітництво
7. Незгода – згода
8. Непослідовність – послідовність
9. Авторитетність батька
10. Задоволеність відносинами з дитиною (з батьком)

Для інтерпретації даних опитувальника ВБД можна скористатися результатами процентальної стандартизації, наведеними в таблицях № 1 і 2.

Таблиця №1

**Відсоткова стандартизація опитувальника ВБД на вибірці
старшокласників (100 чол.)**

Відсотку	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	7	5	10	10	11	9	7	9	9	7
20	10	6	11	11	19	11	10	11	11	11
30	11	8	13	12	14	12	11	11	12	13
40	12	9	14	12	15	13	12	12	13	15
50	13	10	15	14	16	14	13	13	15	17
60	14	12	15,5	16	18	15	14	14	16	17
70	16	13	16,5	17	19	16	15	15	18	18
80	17	14	18	19	20	18	17	16	19	20
90	18	15	19	20	21	19	18	17	22	21
100	22	18	22	24	21	24	24	21	24	25

Таблиця №2

**Відсоткова стандартизація опитувальника ВБД на вибірці батьків
старшокласників (70 чол.)**

Відсотку	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	11	5	12,5	15	12,5	13	12	12	13	14
20	13	7	14	16	13,5	14	13	14	14	17
30	14	8	14,5	16	14	16	13	15	15	18
40	15	8	15,5	18	14,5	18	14	16	15	19
50	15	10	16,5	19	15	19	15	17	16	20
60	16	12	17	20	15,5	20	16	19	17	21
70	16	12	18	20	16	20	16	19	18	22
80	17	14	18	21	17	21	17	20	19	23
90	18	15	20	22	18	22	19	22	20	24
100	19	18	22,5	24	19,5	23	25	24	23	25

Додаток Г

ПРОЄКТИВНА МЕТОДИКА «МАЛЮНОК СІМ'Ї»

(модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана)

Історично використання методики «Малюнок сім'ї» (РС) пов'язане із загальним розвитком «проективної психології». Зараз важко визначити

«піонера» у використанні «Малюнок сім'ї» для вивчення міжособистісних стосунків.

Вважають, що ідея використання малюнка сім'ї для діагностики внутрішньосімейних відносин виникла у ряду дослідників, серед яких згадують роботи В. Вульфа (Wolff W., 1947), В. Хьюлса (Hulse W., 1951), І. Мінковського, М. Поро, Л. Кормана (Corman L., 1964) та ін. Сьогодні найбільш відома модифікація Р. Бернса та С. Кауфмана (Burns R., Kaufman S., 1972), - «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС).

У роботах радянських авторів також звертається увага на зв'язок між особливостями малюнка сім'ї та внутрішньо-сімейними міжособистісними відносинами (Захаров А.І., 1977; 1982; Кольцова Н.М., 1980; Мухіна В.С., 1981; Хоментаскас Г.Т., 1985 та ін.).

Призначення методики

Проективна методика «Малюнок сім'ї» (як і «Кінетичний малюнок сім'ї») є поліфункціональною. Залежно від цілей дослідження, від методологічної бази, де будується дослідження, методику «Малюнок сім'ї» та її модифікації можна використовувати з одного боку вивчення структури сім'ї, особливостей взаємовідносин між членами сім'ї («сім'я очима дитини»). З іншого боку, цю методику можна розглядати як процедуру, що відображає насамперед переживання та сприйняття дитиною свого місця в сім'ї, ставлення дитини до сім'ї в цілому та окремим її членам, особливості «Я-образу» дитини, її статевої ідентифікації.

Обидва ці аспекти – «родина очима дитини» і «розвиток дитини на сім'ї», - однак, є об'єктом інтересу сімейних психологів і дослідників у сфері психології сім'ї. Поліфункціональність методики дозволяє одночасно віднести її також до груп методів, призначених для діагностики дитячо-батьківських та сиблінгових відносин.

Внаслідок привабливості та природності завдання ця методика сприяє встановленню гарного емоційного контакту психолога з дитиною, знімає напругу, що виникає у ситуації обстеження. Особливо продуктивне

застосування методики в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, оскільки отримані результати мало залежать від здатності дитини вербалізувати свої переживання, від її здатності до інтроспекції, від здатності вжитися у уявну ситуацію, тобто від тих особливостей психічної діяльності, які є істотними при виконанні завдань, що ґрунтуються на вербальній методиці.

Діагностична процедура

Для дослідження необхідні: лист білого паперу (21x29 см), шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), гумка. Дитині дається **інструкція**:

(МС) – «Намалюй, будь ласка, свою сім'ю».

(МС) – «Намалюй сім'ю, як ти її собі уявляєш».

У жодному разі не можна пояснювати, що означає слово «родина», оскільки цим спотворюється сама суть дослідження. Якщо дитина запитує, що малювати, необхідно просто повторити інструкцію. Час виконання завдання не обмежується (переважно воно триває трохи більше 35 хв). Під час виконання завдання слід зазначати у протоколі:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) паузи понад 15 секунд;
- в) стирання деталей;
- г) спонтанні коментарі дитини;
- д) емоційні реакції та їх зв'язок із зображуваним змістом.

Після виконання завдання треба прагнути одержати максимум інформації вербальним шляхом. Зазвичай ставляться такі **питання**:

1. Скажи, хто тут намальований?
2. Де вони?
3. Що вони роблять? Хто це вигадав?
4. Їм весело чи нудно? Чому?
5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
6. Хто з них найнещасніший? Чому?

Останні два питання провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що не кожна дитина схильна робити. Тому якщо дитина не відповідає на них або відповідає формально, не слід наполягати на експліцитній відповіді. Під час опитування потрібно спробувати з'ясувати сенс намальованого дитиною: почуття окремих членів сім'ї; чому дитина не намалювала когось із членів сім'ї (якщо так сталося); що означають для дитини певні деталі малюнка (птахи, звірятка тощо). При цьому, по можливості, слід уникати прямих питань, наполягати на відповіді, оскільки це може індукувати тривогу, захисні реакції.

Часто продуктивними виявляються проєктивні питання (наприклад: «Якщо замість пташки була б намальована людина, то хто б це був?», «Хто б виграв у змаганнях між братом і тобою?», «Кого мама покличе йти з собою?» тощо). п.).

Після опитування можна (але не обов'язково) попросити дитину вирішити шість умовних ситуацій: три з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, три – позитивні. Російський психолог Є.І. Рогов пропонує такі шість ситуацій:

- Уяви собі, що ти маєш два квитки до цирку. Кого б ти покликав іти з собою?
- Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але один із вас захворів і має залишитися вдома. Хто він?
- Ти будуєш із конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки) і тобі не щастить. Кого ти покличеш на допомогу?
- Ти маєш «№» квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться вдома?
- Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
- Ти отримав ст. подарунок цікаве лото. Вся родина села гратиме, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не гратиме?

Інтерпретація методики «Малюнок сім'ї»

Для інтерпретації психологу необхідно мати об'єктивну інформацію:

- а) про вік досліджуваної дитини;
- б) про склад його сім'ї, вік братів та сестер;
- в) якщо можливо, мати відомості про поведінку дитини в сім'ї, дитячому садку чи школі.

Інтерпретацію малюнка умовно можна поділити на три частини:

1. Аналіз структури «Малюнок сім'ї»;
2. Інтерпретація особливостей графічних презентацій членів сім'ї;
3. Аналіз процесу малювання.

Аналіз структури «Малюнок сім'ї» та порівняння складу намальованої та реальної сім'ї

Очікується, що дитина, яка переживає емоційний добробут у сім'ї, буде малювати повну сім'ю. Спотворення реального складу сім'ї завжди заслуговує на пильну увагу, оскільки за цим майже завжди стоять емоційний конфлікт, невдоволення сімейною ситуацією. Крайні варіанти є малюнками, в яких:

- а) взагалі не зображено людей;
- б) зображені лише пов'язані з сім'єю люди. Таке захисне уникнення завдання зустрічається в дітей віком досить рідко.

За такими реакціями найчастіше криються:

- а) травматичні переживання, пов'язані із сім'єю;
- б) почуття знедоленості, покинутості (тому такі малюнки відносно часті у дітей, які нещодавно прийшли в інтернат із сімей);
- в) аутизм;
- г) почуття небезпеки, великий рівень тривожності;
- д) це може бути результатом поганого контакту психолога з дитиною.

Однак у практичній роботі частіше доводиться стикатися з менш вираженими відступами реального складу сім'ї. Діти зменшують склад сім'ї, забуваючи намалювати тих членів сім'ї, які їм менш емоційно привабливі, з

якими склалися конфліктні відносини. Не малюючи їх, дитина хіба що розряджає неприйнятну емоційну атмосферу у ній, уникає негативних емоцій, що з певними людьми. Найчастіше у малюнку відсутні брати чи сестри, що пов'язані з спостережуваними у сім'ях ситуаціями конкуренції. Дитина в такий спосіб у символічній ситуації «монополізує» любов і увагу батьків.

Відповіді питанням, чому не намальований той чи інший член сім'ї, бувають, зазвичай, захисними: «Не намальовав оскільки не залишилося місця»; «Він пішов гуляти» і т. д. Але іноді на вказане питання діти дають і більш емоційно насичені реакції: «Не хотів - він б'ється»; «Не хочу, щоб він із нами жив», тощо.

У деяких випадках замість реальних членів сім'ї дитина малює маленьких звірят, птахів. Психологу завжди слід уточнити, з ким дитина їх ідентифікує (найчастіше так малюються брати чи сестри, чий вплив у сім'ї дитина прагне зменшити).

Великий інтерес представляють малюнки, у яких дитина не малює себе чи замість сім'ї малює лише себе. В обох випадках малюючий не включає себе до складу сім'ї, що свідчить про відсутність почуття спільності із членами сім'ї. Відсутність малюнку «Я» найбільш характерно дітям, які відчують відкидання, неприйняття. Презентація малюнку лише «Я» може вказувати на різне психічне зміст залежно від інших характеристик рисунка.

Якщо зазначеній презентації властива і позитивна концентрація на малюванні самого себе (велика кількість деталей тіла, квітів, декорування одягу, велика величина фігури), це поряд з несформованим почуттям спільності вказує і певну егоцентричність, істероїдні риси характеру. Якщо малюнку себе характерна маленька величина, схематичність, якщо малюнку іншими деталями і колірною гамою створено негативний емоційний фон, можна припускати присутність почуття знедоленості, покинутості, іноді - аутистичних тенденцій.

Інформативним є збільшення складу сім'ї. Як правило, це пов'язано із незадоволеними психологічними потребами в сім'ї. Прикладами можуть бути

малюнки єдиних дітей - вони щодо частіше включають у малюнок сім'ї сторонніх людей. Вираженням потреби в рівноправних, кооперативних зв'язках є малюнок дитини, а якому додатково до членів сім'ї намальовано дитину того ж віку (двоюрідний брат, дочка сусіда тощо). Презентація маленьких дітей свідчить про незадоволені аффіліативні потреби, бажання зайняти охоронюючу, батьківську, керівну позицію стосовно іншим дітям (таку інформацію можуть дати додатково до членам сім'ї намальовані собачки, кішки тощо).

Додатково до батьків (або замість них) намальовані, не пов'язані з сім'єю, дорослі вказують на сприйняття неінтегративності сім'ї, на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в близьких емоційних контактах. У деяких випадках – на символічну руйнацію цілісності сім'ї, помста батькам внаслідок відчуття знедоленості, непотрібності.

Інтерпретація особливостей графічних презентацій членів сім'ї

Аналіз особливостей намальованих постатей. Особливості графічних презентацій окремих членів сім'ї можуть дати інформацію великого діапазону: про емоційне ставлення дитини до окремого члена сім'ї, про те, якою дитина її сприймає, про «Я-образ» дитини, її статеву ідентифікацію тощо.

Оцінюючи емоційного ставлення дитини до членів сім'ї слід звертати увагу наступні моменти графічних презентацій:

- 1) кількість деталей тіла. Чи є: голова, волосся, вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс, щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, ступні;
- 2) декорування (деталі одягу та прикраси): шапка, комір, краватка, банти, кишені, ремінь, гудзики, елементи зачіски, складність одягу, прикраси, візерунки на одязі тощо;
- 3) кількість використаних кольорів для малювання фігури.

Як правило, хороші емоційні відносини з людиною супроводжуються позитивною концентрацією на її малюванні, що в результаті відображається у

більшій кількості деталей тіла, декоруванні, використанні різноманітних кольорів. І навпаки, негативне ставлення до людини веде до більшої схематичності, незакінченості її графічної презентації. Іноді пропуск у малюнку істотних частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати поряд із негативним ставленням до нього також на агресивні спонукання щодо цієї людини.

Про сприйняття інших членів сім'ї та «Я-образі» малюючого можна судити на основі порівняння величин фігур, особливостей презентації окремих частин тіла та всієї фігури в цілому.

Діти, як правило, найбільшими малюють батька чи матір, що відповідає реальності. Однак іноді співвідношення величин намальованих фігур явно не відповідає реальному співвідношенню величин членів сім'ї - семирічна дитина може виявитися вищою і ширшою за своїх батьків і т. д. Це пояснюється тим, що для дитини (як і для древнього єгиптянина) величина фігури є засобом, за допомогою якого він виражає силу, перевагу, значущість, домінування. Так, наприклад, у малюнку дівчинки Н. 6 років мама намальована на 1/3 більше за батька і вдвічі більше за інших членів сім'ї. Для цієї сім'ї характерна велика домінантність, пунітивність матері, яка була істинно авторитарним керівником сім'ї. Деякі діти найбільшими чи рівними за величиною з батьками малюють себе. Як правило, це може бути пов'язано з:

- а) егоцентричністю дитини;
- б) змаганням за батьківське кохання з іншим батьком, у якому дитина прирівнює себе батькові протилежної статі, виключаючи чи зменшуючи у своїй «конкурента».

Значно меншими, ніж інших членів сім'ї, себе малюють діти, які:

- а) відчувають свою незначність, непотрібність тощо;
- б) які вимагають опіки, турботи із боку батьків, які у сім'ї позицію «малюка».

Інформативним може бути абсолютна величина фігур. Великі, через весь листок, фігури малюють імпульсивні, впевнені у собі, схильні до домінування діти. Дуже маленькі постаті пов'язані із тривожністю, почуттям небезпеки.

При аналізі особливостей презентацій членів сім'ї слід звертати увагу на малювання окремих частин тіла. Справа в тому, що окремі частини тіла пов'язані з певними сферами активності, є засобами спілкування, контролю, пересування і т. д. Особливості їхньої презентації можуть вказувати на певний, з ними пов'язаний, чуттєвий зміст:

✓ Руки є основними засобами на світ, фізичного контролю поведінки інших людей. Якщо дитина малює себе з піднятими вгору руками, з довгими пальцями, це часто пов'язані з його агресивними бажаннями. Іноді такі малюнки малюють і зовні спокійні, поступливі діти. Можна припускати, що дитина відчуває ворожість до оточуючих, але її агресивні спонукання пригнічені. Таке малювання себе також може вказувати на прагнення дитини компенсувати свою слабкість, бажання бути сильним, панувати над іншими. Ця інтерпретація більш достовірна тоді, коли дитина на додаток до «агресивних» рук ще малює і широкі плечі чи інші атрибути, символи «мужності» та сили. Іноді дитина малює всіх членів сім'ї з руками, але забуває намалювати їх собі. Якщо при цьому дитина малює себе ще й непропорційно маленькою, то це може бути пов'язане з почуттям безсилля, власної незначності в сім'ї, з відчуттям, що оточуючі пригнічують її активність, надмірно її контролюють. Цікаві малюнки, в яких один із членів сім'ї намальований з довгими руками, великими пальцями. Найчастіше це сприйняття дитиною пунітивності, агресивності цього члена сім'ї. Те саме значення може мати і презентація члена сім'ї взагалі без рук – таким чином дитина символічними засобами обмежує її активність.

✓ Голова – центр локалізації «Я», інтелектуальної та перцептивної діяльності; обличчя – найважливіша частина тіла у процесі спілкування. Вже діти 3 років малюнку обов'язково малюють голову, деякі частини тіла. Якщо діти старше п'ятирічного віку (нормального інтелекту) у малюнку

пропускають частини особи (очі, рота), це може вказувати на серйозні порушення у сфері спілкування, відгородженість, аутизм. Якщо при малюванні інших членів сім'ї пропускає голову, риси обличчя або штрихує все обличчя, це часто пов'язані з конфліктними відносинами з цією особою, ворожим ставленням щодо нього.

Вираз осіб намальованих людей може бути індикатором почуттів дитини до них. Однак треба мати на увазі, що діти схильні малювати усміхнених людей, це своєрідний «штамп» у їхніх малюнках, але це зовсім не означає, що діти так сприймають оточуючих. Для інтерпретації малюнка сім'ї вирази осіб значущі лише у випадках, що вони відрізняються друг від друга. І тут можна вважати, що дитина свідомо чи несвідомо використовує вираз обличчя як виразне засіб – це для старших. Наприклад, хлопчик Р. 9 років, останній син у сім'ї, що має на відміну від своїх братів фізичний дефект, і не такий, як вони, успішний у навчанні та спорті, у малюнку висловив своє почуття неповноцінності, зображуючи себе значно меншим, з опущеними вниз краями губ. Ця графічна презентація «Я» явно відрізнялася від інших членів сім'ї – великих та усміхнених.

Дівчатка більші, ніж хлопчики, приділяють увагу малюванню обличчя, зображують більше деталей. Вони зауважують, що їхні матері багато часу приділяють догляду за обличчям, косметиці і поступово засвоюють цінності дорослих жінок. Тому концентрація на малюванні особи може вказувати на статеву ідентифікацію дівчинки.

У малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із заклопотаністю своєю фізичною красою, прагненням компенсувати її фізичні вади, формуванням стереотипів жіночої поведінки.

✓ Презентація зубів та виділення рота часті у дітей, схильних до оральної агресії. Якщо дитина так малює не себе, а іншого члена сім'ї, це часто пов'язані з почуттям страху, сприймається ворожістю цієї людини до дитини чи іншим членам сім'ї.

Існує закономірність, що з віком дітей малюнок людини збагачується новими деталями. Діти 3,5 років здебільшого малюють «головонога», а 7 років – презентують уже багату схему тіла. Кожному віку характерні певні деталі, та його пропуск у малюнку, зазвичай, пов'язані з запереченням їх функцій, з конфліктом. Якщо, скажімо, дитина 7 років не малює однієї з цих деталей: голови, очей, носа, рота, рук, тулуба, ніг, це треба звернути увагу.

Діти старше 5,5-6 років у малюнках виділяються дві різні схеми малювання індивідів різної статевої власності. Наприклад, тулуб чоловіка малюється овальної форми, жінки - трикутної чи статевої відмінності виражаються іншими засобами. Якщо дитина малює себе так само, як і інші фігури тієї ж статі, то можна говорити про адекватну статеву ідентифікацію. Аналогічні деталі та кольори у презентації двох фігур, наприклад, сина та батька, можна інтерпретувати як прагнення сина бути схожим на батька, ідентифікацію з ним, гарні емоційні контакти.

Розташування членів сім'ї вказує на деякі психологічні особливості взаємин у сім'ї.

Згуртованість сім'ї, малювання членів сім'ї зі з'єднаними руками, об'єднаність їх у спільній діяльності є індикаторами психологічного благополуччя, сприйняття інтегративності сім'ї, включення до сім'ї. Малюнки із протилежними характеристиками (роз'єднаністю членів сім'ї) можуть вказувати на низький рівень емоційних зв'язків. Обережності в інтерпретації вимагають ті випадки, коли близьке розташування фігур обумовлено задумом помістити членів сім'ї в обмежений простір (човен, маленький будиночок тощо). Тут близьке розташування може, навпаки, говорити про спробу дитини об'єднати, згуртувати сім'ю (для цієї мети дитина вдається до зовнішніх обставин, оскільки відчуває марність такої спроби).

Психологічно цікавіше ті малюнки, в яких частина сім'ї розташована в одній групі, а одна або кілька осіб – віддалено. Якщо віддалено дитина малює себе, це свідчить про почуття невключеності, відчуженості. У разі відокремлення іншого члена сім'ї можна припускати негативне ставлення

дитини до неї, іноді судити про загрозу, яка походить від неї. Частими є випадки, коли така презентація пов'язана з реальним відчуженням члена сім'ї, з малою його значимістю для дитини.

Угруповання членів сім'ї у малюнку іноді допомагає виділити психологічні мікроструктури сім'ї, коаліції та трикутники типових взаємин у сім'ї.

Як зазначалося раніше, міра психологічної близькості (емоційні зв'язку) може виражатися дитиною малюнку у вигляді фізичних відстаней (дистанції) між фігурами. Те саме значення має і відділення членів сім'ї об'єктами, поділ малюнка на комірки, якими розподілені члени сім'ї. Такі презентації свідчать про слабкість позитивних міжперсональних зв'язків між членами сім'ї.

Аналіз процесу малювання

При аналізі процесу малювання слід звертати увагу на:

- а) послідовність малювання членів сім'ї;
- б) послідовність малювання деталей;
- в) стирання;
- г) повернення до вже намальованих об'єктів, деталей, фігур;
- д) паузи;
- е) спонтанні коментарі дитини у процесі малювання.

Інтерпретація процесу малювання загалом реалізує тезу у тому, що з динамічними характеристиками малювання криються зміни думки, актуалізація почуттів, напруги, конфлікти, вони відбивають значимість певних деталей малюнка дитині. Інтерпретація процесу малювання потребує творчого включення всього практичного досвіду психолога, його інтуїції. Незважаючи на великий рівень невизначеності, цей рівень аналізу часто дає найбільш змістовну, глибоку, значиму інформацію.

Як при розповіді дитина починає з головного, так і в малюнку першим зображує найбільш значущої, головної або найбільш емоційно близької людини. Як правило, це той, хто більше часу буває з дітьми, більше за інших приділяє їм уваги. Те, що часто діти першими малюють себе, напевно,

пов'язане з їхнім егоцентризмом як віковою характеристикою. Визначні випадки, коли дитина останньої малює матір. Часто це пов'язано із негативним ставленням до неї.

Послідовність малювання членів сім'ї може бути більш достовірно інтерпретована у контексті аналізу особливостей графічної презентації фігур. Якщо першою намальована фігура є найбільшою, але намальована схематично, не декорована, то така презентація вказує на сприймається дитиною значимість цієї особи, силу, домінування в сім'ї, але не вказує на позитивні почуття дитини щодо нього. Однак якщо перша фігура намальована ретельно, декорована, то можна думати, що це найулюбленіший член сім'ї, якого дитина шанує і на якого хоче бути схожою.

Зазвичай, діти, отримавши завдання намалювати сім'ю, починають малювати членів сім'ї. Деякі діти спершу, малюють різні об'єкти, лінію основи, сонце, меблі тощо. буд. і лише в останню чергу приступають до зображення людей. Є підстави вважати, що така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відсуває неприємне завдання в часі. Найчастіше це спостерігається у дітей із неблагополучною сімейною ситуацією, але це також може бути наслідком поганого контакту дитини з психологом.

Повернення до малювання тих самих членів сім'ї, об'єктів, деталей свідчить про їх значимість для дитини. Як мимовільні рухи людини іноді показують актуальний зміст психіки, так повернення до малювання тих елементів малюнка відповідають руху думки, відношенню дитини і може вказувати на головне, домінуюче переживання, пов'язане з певними деталями малюнка.

Паузи перед малюванням певних деталей, членів сім'ї найчастіше пов'язані з конфліктним ставленням та є зовнішнім проявом внутрішнього дисонансу мотивів. На несвідомому рівні дитина хіба що вирішує, малювати їй чи ні людини чи деталь, пов'язані з негативними емоціями.

Стирання намальованого, перемальованого може бути пов'язане як з негативними емоціями по відношенню до члена сім'ї, що так малюється, так і з позитивними. Вирішальне значення має кінцевий результат малювання. Якщо стирання та перемальовування не призвели до помітно кращої графічної презентації, можна судити про конфліктне ставлення дитини до цієї людини.

Спонтанні коментарі часто прояснюють зміст змісту, що малюється. Тому до них треба уважно дослухатися. Також треба мати на увазі, що коментарі, що здаються ірелевантними, все ж таки є засобом ослаблення внутрішньої напруги, і їх поява видає найбільш емоційно «заряджені» місця малюнка. Це може допомогти спрямувати і питання після малювання, і процес інтерпретації.